Уредник
Предраг Марковић

Опрема
Душан Шевић

Радивој Радић

ВИЗАНТИЈА И СРБИЈА

пламен и одсјаји

Београд
2010.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(497.11)“12/14“
94(495.02)“12/14“
94(495 Света Гора)“11/14“
РАДИЋ, Радивој, 1954-
Византија и Србија : пламен и одсјаји / Радивој Радић. - Београд : Стубови културе, 2010 (Београд : АМД Систем). - 166 стр. : ауторова слика ; 21 цм. - (Стубови културе ; књ. 9)

Тираж 1000. - Белешка о аутору: стр. 157. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Регистар.

ISBN 978-86-7979-328-7
COBISS.SR-ID 177421324

Заштитни знак библиотеке
Душан Шевић

Оквир на корицама
Захарије Орфелин: *Историја Петра Великог*, титуларни лист

Војиславу Јелићу, пријатељу

СКЕНИРАО
Теодор Анагност

ПРЕДГОВОР

Премда Срби нису „последњи Византинци", како можемо да чујемо од појединих занесених родољуба или помодних ексцентрика или, уопште, неких који нису довољно упућени у средњовековну историју, несумњива је чињеница да су они у великој мери следили византијске цивилизацијске обрасце. Попут Бугара, Руса, Румуна, Грузина или Јермена, они припадају јединственој заједници народа која се налазила у духовној орбити Византијског царства. Истина, као најзападнији православни народ, Срби су претрпели и одређене утицаје из латинског света западне Европе, али остаје чињеница да су византијски ипак били пресудни.

У овој књизи обухваћено је шеснаест мојих радова који су настали између 1989. и 2008. године, дакле у широком временском луку од две деценије. У четири рада коаутор је био мој драги колега и пријатељ Душан Кораћ. Њему изражавам нарочиту захвалност што је дозволио да их овом приликом објавим само под својим именом.

У питању су мали прилози који су сврстани у две групе: осам се односи на византијску, а осам на српску средњовековну историју. Реч је о текстовима невеликог обима, радовима који садрже научни апарат, а које би наши стари историци означили терминима као што су приложак, прилошци или иверје. Истовремено, сматрам да су посреди текстови за које верујем да могу наићи на право разумевање и занимање и код шире читалачке публике.

И овога пута желео бих да се захвалим издавачкој кући „Стубови културе", поготово господину Предрагу Марковићу, која је моју књигу уврстила своју историјску библиотеку.

у Београду,
јун 2010. године

Радивој Радић

I

ЦРТИЦЕ ИЗ ВИЗАНТИЈСКЕ ИСТОРИЈЕ И КЊИЖЕВНОСТИ

ТРИ ВЕСТИ О СВЕТОЈ ГОРИ ИЗ ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XV ВЕКА

Дуга историја Атона, јединствене „републике" православног монаштва, повест која траје више од хиљаду година,[1] познавала је раздобља успона и спокоја, „када божаствене цркве и Света Гора,

[1] У овој и напоменама које следе навешћемо основну литературу о Светој Гори. Види: S. Lampros, *Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos, I-II*, Cambridge 1895-1900; Сава Хиландарац, *Света Гора*, Београд 1898 (репринт: 1992); Д. Н. Анастасијевић, *Света Гора у прошлости и садашњости*, Београд 1907; *Le millénaire du Mont Athos*, 963-1963, I-II, Chevetogne 1963-1964; I. P. Mamalakis, *Το Άγιον Όρος (Άθος) διά μέσου των αιώνων*, Thessaloniki 1971; E. Amand de Mendieta, *Mount Athos. The Garden of the Panaghia*, Amsterdam 1972; М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972, 5-144; C. Cavarnos, *The Holy Mountain, Belmont Mass.* 1973; *Actes du Prôtaton*, éd. D. Papachryssanthou, Archives de l'Athos VII, Paris 1975, 3-164; N. Oikonomidès, *Monastères et moines lors de la conquête ottomane*, Südost-Forschungen 35 (1976) 1-10; S. N. Pelekanides etc., *The Treasures of Mount Athos. Illuminated Manuscripts, I-II-III*, Athens 1973-1979; Д. Богдановић - В. Ј. Ђурић - Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978 (репринт: 1997); В. Ћоровић, *Света Гора и Хиландар до XVI века*, Београд 1985; J. Meyendorff, *Mount Athos in the Fourteenth century: Spiritual and Intellectual Legacy*, Dumbarton Oaks Papers 42 (1988) 157-165; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan, I, New York – Oxford 1991, 224-227 (A.-M. Talbot – A. P. Kazhdan – A. Cutler) /у даљем тексту: *ODB*/; П. Христу, *Света Гора Атонска: историја, начин живота, блага*, прев. В. Јанковић, Београд 1994, 15-234 (у даљем тексту: Христу, Света Гора); *Казивања о Светој Гори*, Београд 1995, 11-249.; *Mount Athos and Byzantine Monasticism*, Papers from the Twenty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1994 (Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publications 4), ed. A. Bryer – M. Cunningham, Aldershot 1996, 3-272; *Друга казивања о Светој Гори*, Београд 1997, 19-248; А. Ангелопулос, *Монашка заједница Свете Горе. Историја, типик, живот, црквена историја*, прев. М. Саиловић, *Манастир Хиландар* 1997, 9 сл.; М. Живојиновић, *Историја Хиландара, I*, (Од оснивања манастира 1198. до 1335. године), Београд 1998, 33 сл.; *Lexikon des Mittelalters, I*, Stuttgart 1999, 1168-1169 (A. A. Fourlas – K. Wessel – J. M. Plotzek) /у даљем тексту: *LM*/; *Осам векова Хиландара: историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*, Међународни научни скуп, октобар 1998, уредник В. Кораћ, Београд 2000, 5-713; *Трећа казивања о Светој Гори*, Београд 2000, 15-322; А. Фотић, *Света Гора и Хиландар у Османском царству (XV-XVII век)*, Београд 2000, 11 сл.; *Енциклопедија православља*, књ. 3 (П-Ш), Београд 2002, 1684-1686 (Р. В. Поповић) /у даљем тексту: *ЕП*/; *Православна энциклопедия*, том IV (Афанасий - бессмертие), Москва 2002, 103-181 (М. С. Жел

рају подобне, цветаху као неки врт код извора увек напајан“,[2] али и бурне и мучне периоде. За атонске подвижнике су посебно узбудљиве и претећи неизвесне биле завршне деценије XIV и прва десетлећа XV века. Велики преокрет уследио је већ после битке на Марици која се одиграла у септембру 1371. године. После раздобља српске власти (1345-1371),[3] Света Гора је, захваљујући акцији деспота Манојла Палеолога, у јесен 1371. године, поново укључена у византијске земље. Међутим, напади турских гусара су обележили почетак обновљене византијске власти.[4] Доба неспокоја и стрепњи достигло је врхунац осамдесетих година XIV века, када су Османлије, 1383. или 1387. године, покориле Свету Гору.[5] Битка код Ангоре, у јулу 1402, изнова је променила положај Атона који је уговором из 1403. године враћен Византији. И, напослетку, 1423. године светогорски монаси су поново признали власт Османлија која је, овог пута, окончана тек после безмало пет столећа – 1912. године.[6]

У првим деценијама XV века о Светој Гори су сажето и готово узгред, али на веома живописан начин, писала тројица занимљивих путника, двојица из латинског света западне Европе и један из православне Русије. Њихове језгровите белешке су драгоцена сведочанства за историју Атона у првој половини XV столећа.

Руј Гонзалес Клавихо

Шпански емисар Руј Гонзалес Клавихо био је високи функционер на двору Хенрија III, краља Кастиље (1390-1406). О његовом животу се веома мало зна: није позната година Клавиховог

тов - Г. Статис - К. А. Максимович - Е. В. Романенко - Игум. Петр (Пиголь) - Д. Б. Кочетов - И. З. Якимчук - В. С. Мухин – А. А. Турилов) /у даљем тексту: *Православна энциклопедия*/; Д. Папахрисанту, *Атонско монаштво. Почеци и организација*, прев. С. Јакшић, Београд 2003, 1-309 (у даљем тексту: Папахрисанту, *Атонско монаштво*); *Четврта казивања о Светој Гори*, Београд 2005, 17-459; *Пета казивања о Светој Гори*, Београд 2007, 17-349.

[2] Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, Крушевац 1980, 159.

[3] Д. Кораћ, *Света Гора под српском влашћу (1345-1371)*, Зборник радова Византолошког института 31 (1992) 15-192.

[4] Г. Острогорски, *Света Гора после Маричке битке*, Зборник Филозофског факултета 10-1 (1970) 277-282.

[5] А. Фотић, *Прилагођавање и опстанак: Хиландар у Османском царству (XV-XVII век)*, Манастир Хиландар, Београд 1998, 91.

[6] Исто.

рођења, али се зна да је преминуо 2. априла 1412. године.[7] Као изасланик кастиљске круне путовао је у Самарканд на двор монголског владара Тимура (1369-1405) и то путовање је веома подробно описао.[8] Његов спис је преведен на енглески,[9] руски[10] и француски језик.[11]

Руј Гонзалес Клавихо је на далек пут кренуо из Севиље 22. маја 1403, а вратио се у Кастиљу 24. марта 1406, што значи да је његова мисија на Истоку трајала безмало три године. Када је реч о Византијском царству, изасланик Хенрија III је описао неколико острва у Егејском мору – Родос, Хиос и Лезбос – поменуо је и Свету гору, а дуго је боравио у Цариграду и Пери.[12]

Пишући о доласку у Византију Руј Гонзалес Клавихо наводи како су допутовали до острва Тенедос, али су због супротног ветра услови за пловидбу били неповољни, па су неколико дана морали да чекају. Смештен на домак уласка у Хелеспонт (Дарданели), мореуз који раздваја копно Тракије од тла Мале Азије и спаја Егејско и Мраморно море, Тенедос је имао изванредан стратешки и трговачки значај. Шпански путник помиње како се ту појавио и један трговачки брод који је долазио из Галипоља, „турског поседа на грчкој земљи“, и који је превозио жито на Хиос. Морнари са овог брода, због лошег времена приморани да се на острву укотвљени задрже чак тринаест дана, донели су вест да је у Галипољу беснела куга која

[7] ODB, I, 469 (A. P. Kazhdan); LM, I, 2136 (U. Lindgren).

[8] *Embajada a Tamorlán. Estudio y edición de un manuscrito del siglo XV*, ed. F. López Estrada, Madrid 1943.

[9] *Narrative of the Embassy of Ruy Gonzales de Clavijo*, ed. C. Markham, London 1859 (reprint: New York 1970)

[10] Рюи Гонзалес де Клавихо, *Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403-1406 гг.*, изд. И. Срезневский, Санктпетербург 1881 (= Variorum Reprints, *The Spanish Embassy to Samarkand 1403-1406*, London 1971), 1-388; Руи Гонсалес де Клавихо, *Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406)*, Перевод со староиспанского, перевод, предисловие и комментарий И. С. Мироковой, Москва 1990, 14 сл. (у даљем тексту: Клавихо, *Дневник путешествия*)

[11] *La route de Samarkand au temps de Tamerlan. Relation du voyage de l'ambassade de Castille à la cour de Timour Beg par Ruy Gonzáles de Clavijo 1403-1406*, trad. et comm. L. Kehren, Paris 1990, 25 sq.

[12] J. P. A. Van der Vin, *Travellers to Greece and Constantinople. Ancient Monuments and Old Traditions in Medieval Travellers' Tales*, II, Istanbul – Leiden 1980, 623 sq. / у даљем тексту: Van der Vin, *Travellers*/; A. Bravo García, *La Constantinopla que vieron R. González de Clavijo y P. Tafur*, Erytheia 3 (1983) 39-47.

је однела много живота.[13] У продужетку, Руј Гонзалес Клавихо наводи како се са острва Тенедоса, с његове леве стране, види висока планина – која се налази на грчкој земљи – названа Монтесто (Света Гора).[14] Овде је посреди нетачан податак будући да се са Тенедоса, због велике удаљености, тешко може видети атонско полуострво.[15] Међутим, вест да је Монтесто на грчкој земљи допушта могућност да се закључи да су га у то време, после битке код Ангоре, Византинци већ били повратили, што није остало непознато емисару кастиљске круне.

У наставку Руј Гонзалес Клавихо бележи да је на Светој гори манастир грчких монаха који воде побожан живот. Тамо није дозвољен приступ ни женама, ни псима, ни мачкама, ни другим домаћим животињама које дају потомство.[16] Заиста, према прописима које је увео Атанасије Атонски, утемељивач монашког живота на Атону, у типику, својеврсном манастирском уставу, забрањено је женама да ступе на тло Свете горе, као што је било и забрањено држање женки домаћих животиња.[17] У даљем тексту шпански емисар наглашава да монаси на Светој гори не једу месо.[18] Манастирски типици су углавном забрањивали употребу меса у исхрани, неки чак врло изричито, и то је била једна од разлика која је одвајала монахе од обичних људи, односно световњака.[19]

Шпански путник бележи да тај манастир доноси велики приход.[20] Упадљиво је да говорећи о манастиру Руј Гонзалес Клавихо доследно користи једнину, а тек у даљем тексту ће поменути и нека друга монашка братства. Он наглашава како се прича да од подножја планине до њеног врха, где се дотични манастир налази, има два дана пута.[21] Наравно, овако може да пише једино неко ко није посетио

[13] Клавихо, *Дневник путешествия*, 30.
[14] Исто, 30-31.
[15] Исто. 168, н. 114.
[16] Исто. 31.
[17] Х. Папастатис, *Савремени правни статус Свете Горе*, Зборник радова Византолошког института 41 (2004) 533.
[18] Клавихо, *Дневник путешествия*, 31.
[19] *Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, Vol. 5, ed. J. Thomas and A. Constantinides Hero, with assistance of G. Constable, Washington, D.C., 2000, 1696 (у даљем тексту: *BMFD*)
[20] Клавихо, *Дневник путешествия*, 31.
[21] Исто.

Свету Гору, али је чињеница да се на самом југу полуострва уздижу стрмине са врхом планине Атос чија је надморска висина 2033 метра.[22] Међутим, на њеном врху се не налази ниједан манастир.

У продужетку, Руј Гонзалес Клавихо наглашава како се осим тог манастира на Светој Гори налази још педесет или шездесет манастира.[23] На Атону је до почетка XI века било безмало педесет манастира,[24] док у данашње време има двадесет највећих монашких обитељи са статусом манастира,[25] али постоје и заједнице калуђера које немају ранг манастира него ранг скита. Монаси ових манастира, наставља своје казивање шпански путник, носе црну одећу од кострети, не једу месо, уље, рибе у којима има крви, не пију вина.[26] Као што је већ речено, монаси нису јели месо, али им је било дозвољено да једу рибу и да пију вино.[27]

На самом крају овог језгровитог текста о Светој Гори, Руј Гонзалес Клавихо својим читаоцима саопштава да су му о Светој Гори приповедали неки Грци који су са њим били на броду, а који су раније боравили на Атону.[28] Отуда је у овом случају реч о типичној препричаној приповести која није ослоњена на лични доживљај, те стога, осим неких тачних података, доноси и понешто „извитоперено", такорећи на нивоу анегдотског.

Зосима

Зосима је био ђакон чувеног сергијевског манастира Свете Тројице који је у времену од 1419. до 1422. године предузео једно велико путовање када је обишао Цариград, Свету Гору и Палестину.[29] Циљ његовог путешествија није био везан за неке државне задатке већ је био подстакнут личним побудама, горљивим настојањем доброг православца да посети знаменита места хришћанства и

[22] Љ. Максимовић, *Духовни живот на Атосу*, Манастир Хиландар, Београд 1998, 17.
[23] Клавихо, *Дневник путешествия*, 31.
[24] Папахрисанту, *Атонско монаштво*, 166-179.
[25] Љ. Максимовић, *Светогорска управа кроз векове*, Казивања о Светој Гори, Београд 1995, 41.
[26] Клавихо, *Дневник путешествия*, 31.
[27] *BMFD*, Vol. V, 1696.
[28] Клавихо, *Дневник путешествия*, 31.
[29] *ODB*, III, 2231 (*S. Franklin*); *LM*, IX, 677 (*F. B. Poljakov*)

да их потом опише у традицијама руске ходочасничке литературе.[30] Зосима је кренуо из престоног града Москве и најпре се запутио према Кијеву, за који каже да је био „мајка и глава свих руских градова."[31] Руски духовник је путовао без журбе, заустављајући се и дуго боравећи у појединим местима. Тако се, на пример, у Кијеву задржао пола године, у Цариграду десет недеља, у Никозији пола месеца, а у Палестини од раног пролећа до јесени.[32]

Занимљиво је напоменути да Зосими није био први пут да посети византијску престоницу. Године 1414. био је члан руске делегације великог московског кнеза Василија I Димитријевича (1389-1425), која је доводила Ану Васиљевну, унуку славног Димитрија Донског (1359-1389), за младог Јована Палеолога, сина Манојла II (1391-1425), будућег византијског цара Јована VIII Палеолога (1425-1448).[33] Тај податак сам по себи говори да је Зосима био повезан са највишим феудалним круговима руске државе. За разлику од већине других аутора, који својој личности посвећују врло мало пажње, он прилично подробно казује о себи и својим доживљајима.

После боравка у Цариграду, руски духовник Зосима кренуо је према западу. Пловио је Мраморним морем и минуо острво Мармару са којега се у византијску престоницу доноси мермер и облажу цркве и палате.[34] Одатле је ишао шездесет миља и минуо град Галипољ, где је била турска постаја, и одатле је прешао још шездесет миља. На том месту је био излаз на велико Понетско море, које још зову и Бело, и ту, на самом улазу, налазио се град Троја.[35] Овде се, наравно, ради о Егејском мору.

После излаза на велико море надесно се ишло према Светој Гори атонској, ка Солуну, према Амерејској земљи и Риму,[36] а налево – према Јерусалиму.[37] Зосима је од мореуза прошао десет миља, минуо острво Зигру, и прешавши три стотине миља стигао до острва Лимевр (Имброс). Потом је пловио сто миља и мимоишавши острво Лемнос, наставио даље, па се после шездесет миља пловидбе искрцао на Светој Гори.[38] На Атону се поклонио свим тамошњим манастирима и црквама.[39]

У наставку монах Зосима набраја светогорске манастире које је видео и каже да их има двадесет два на броју.[40] Неке од назива манастира доноси у унеколико извитопереном језичком облику. На првом месту, бележи руски духовник, налази се Лавра (Велика Лавра светог Атанасија),[41] затим је Ватопед,[42] трећи је Хилондар (Хиландар),[43] четврти је руски манастир свети Пантелејмон,[44] пети

[30] *Хожение инока Зосимы, 1419-1422. гг.*, под редакцией Х. М. Лопарева, Православний Палестинский Сборник 24 (1889) 11 сл.; B. de Khitrowo, *Itinéraires russes en orient*, Genève 1889, 199-221 (француски превод); Н. И. Прокофьев, *Хождение Зосимы в Царьград, Афон и Палестину*, Вопросы русской литературы. Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина, т. 455, Москва 1971, 12-42; *Книга хожений. Записки русских путешественников вв.*, изд. Н. И. Прокофьев, Москва 1984, 120-136 (староруски текст), 298-315 (руски превод) /= у даљем тексту: Прокофьев, *Книга хожений* /; G. P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries* (Dumbarton Oaks Studies XIX), Washington 1984, 176-195 (староруски текст и енглески превод, али само оног дела путописа који се односи на Цариград).

[31] Прокофьев, *Книга хожений*, 120. Реч је о уобичајеној синтагми која се везује за Кијев.

[32] K. -D. Seemann, *Die altrussiche Wallfahrtsliteratur*, München 1976, 250-260; *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, II-1, Ленинград 1988, 363 сл.

[33] И. П. Медведев, *Внучка Дмитрия Донского на византийском престоле?*, Труды Отдела древнерусской литературы 30 (1976) 255-262; И. Ђурић, *Сумрак Византије. Време Јована VIII Палеолога (1392-1448)*, Београд 2007³, 147-149, 178, 185, 193.

[34] Прокофьев, *Книга хожений*, 125.

[35] Исто.

[36] Исто. Амерејска земља је, у ствари, Мореја, како се у позном средњем веку називало полуострво Пелопонез.

[37] Прокофьев, *Книга хожений*, 125.

[38] Исто. 125-126. Уколико се погледа географска карта Егејског мора и тамошњих острва види се да дужина деоница које наводи Зосима није прецизна. Остаје загонетно и острво Зигра које помиње руски ходочасник.

[39] Прокофьев, *Книга хожений*, 126.

[40] Исто. 126.

[41] Исто. Реч је о манастиру који је 963. године утемељио Атанасије Атонски, оснивач монашког живота на Светој Гори. Уп. Христу, *Света Гора*, 107-121; *ODB*, II, 1190-1191 (A.-M. Talbot – A. Kazhdan)

[42] Прокофьев, *Книга хожений*, 126. Манастир Ватопед су око 985. године основали Атанасије, Никола и Антоније, тројица архоната из Једрена. Уп. Христу, *Света Гора*, 64-75; *ODB*, III, 2155-2156 (A. Kazhdan – A.-M. Talbot – A. Cutler)

[43] Прокофьев, *Книга хожений*, 126. Српски манастир Хиландар основали су Сава Немањић и Стефан Немања 1198. године. Уп. Христу, *Света Гора*, 84-96; *ODB*, II, 931-932 (A.-M. Talbot – A. Cutler); М. Живојиновић, *Оснивање манастира Хиландара*, Манастир Хиландар, Београд 1998, 29-34. На овом месту упућујемо и на драгоцену библиографију о светогорском манастиру Хиландару: Б. Миљковић, *Библиографија*, Манастир Хиландар, Београд 1998, 361-376; Б. Мелцер, *Манастир Хиландар. Библиографија*, Београд 2003, 9-283.

[44] Прокофьев, *Книга хожений*, 126. Реч је о руском манастиру Светог Пантелејмона који се још назива и Русик, а чији се почеци везују за XI век. Уп. Христу, *Света Гора*, 157-163; *ODB*, III, 1573-1574 (A.-M. Talbot – A. Cutler)

Пандократор (Пантократор),[45] шести Свимен (Есфигмен),[46] седми Иверски манастир (Ивирон),[47] осми Зограф,[48] девети Дохијар,[49] десети Сенох (Ксенофонт),[50] једанаести Алуп (Алопа),[51] дванаести Калакал (Каракал),[52] тринаести Култумус (Кутлумуш),[53] четрнаести Протатиј (Протат),[54] петнаести Ксеропотам (Ксиропотам),[55] шеснаести Филотеј,[56] седамнаести Василефпирги (Василијев пирг),[57]

[45] Прокофьев, *Книга хожений*, 126. Манастир Пантократор су основала браћа Алексије и Јован Палеолози почетком друге половине XIV столећа. Уп. Христу, *Света Гора*, 56-63; *ODB*, III, 1575-1576 (A.-M. Talbot – A. Cutler)

[46] Прокофьев, *Книга хожений*, 126. Манастир Есфигмен се први пут помиње 998. године. Уп. Христу, *Света Гора*, 76-83; *ODB*, II, 729 (A.-M. Talbot – A. Cutler)

[47] Прокофьев, *Книга хожений*, 126. Ивирон, некада грузински а данас грчки манастир, основан је у последњој четвртини X века. Уп. Христу, *Света Гора*, 40-48; *ODB*, II, 1025-1026 (A.-M. Talbot – A. Cutler)

[48] Прокофьев, *Книга хожений*, 126. О почецима бугарског манастира Зографа сачувано је много легендарног, али је извесно да је утемељен до XI столећа. Уп. Христу, *Света Гора*, 182-190; *ODB*, III, 2228-2229 (A. Kazhdan – A.-M. Talbot)

[49] Прокофьев, *Книга хожений*, 126. Атонски манастир Дохијар је основан пре 1013. године. Уп. Христу, *Света Гора*, 172-178; *ODB*, I, 642-643 (A.-M. Talbot – A. Cutler)

[50] Прокофьев, *Книга хожений*, 126. Атонски манастир Ксенофонт је основан пре краја X столећа. Уп. Христу, *Света Гора*, 164-171; *ODB*, III, 2209 (A.-M. Talbot – A. Cutler)

[51] Прокофьев, *Книга хожений*, 126. Манастир Алуп (Алопа) је у ствари Алипијски манастир који се налазио на простору данашњег Кутлумуша. Овај манастир је управо у време Зосимине посете бројао последње године свог постојања и убрзо је припојен Кутлумушу. Уп. Христу, *Света Гора*, 36; *Православна энциклопедия*, том II, 24.

[52] Прокофьев, *Книга хожений*, 126. Почеци манастира Каракала сежу у прве године XI века. Уп. Христу, *Света Гора*, 103-106.

[53] Прокофьев, *Книга хожений*, 126. У сачуваним изворима манастир Кутлумуш се први пут наводи у XI веку. Уп. Христу, *Света Гора*, 35-39; *ODB*, II, 1158 (A.-M. Talbot)

[54] Прокофьев, *Книга хожений*, 126. Протат заправо није манастир него „централна администрација" Свете Горе која се налази у Кареји, својеврсној престоници монашког полуострва. Уп. Христу, *Света Гора*, 21-28; *ODB*, III, 1742 (A.-M. Talbot – A. Cutler)

[55] Прокофьев, *Книга хожений*, 126. Манастир Ксиропотам је један од најстаријих на Светој Гори и његови почеци сежу у почетак друге половине X века. Уп. Христу, *Света Гора*, 150-156; *ODB*, III, 2209-2210 (A.-M. Talbot – A. Cutler)

[56] Прокофьев, *Книга хожений*, 126. Премда се манастир Филотеј први пут у изворима изричито помиње 1015. године, сва је прилика да је постојао и у завршним деценијама X века. Уп. Христу, *Света Гора*, 97-102; *ODB*, III, 1663 (A.-M. Talbot)

[57] Прокофьев, *Книга хожений*, 126. Реч је заправо о цркви „Светог Василија" на мору која припада манастиру Хиландару. Уп. С. Баришић, *Црква Светог Василија на Мору*, Манастир Хиландар, Београд 1998, 197-204.

осамнаести Павлова пустиња (Свети Павле),[58] где монаси упражњавају општежиће,[59] деветнаести Деонисјев манастир (Дионисијат),[60] двадесети Григорјев манастир (Григоријат),[61] двадесет први Симон Петране (Симонопетра)[62] и двадесет други Кастамонит.[63] На самом крају Зосима бележи да су с благословом свих светогорских отаца кренули по суву у Солун.[64]

Перо Тафур

Шпански путник Перо Тафур рођен је у Кордоби око 1410, а упокојио се око 1484. године.[65] Он је крајем 1435. или почетком 1436. предузео једно дуго путовање које је трајало до марта или априла 1439, што значи да је на путу провео нешто више од три године.[66] Том приликом је посетио Италију, Палестину и нека острва у Егејском мору – Родос, Хиос и Тенедос.[67] У два маха је боравио у Цариграду, најпре у новембру 1437, а затим и почетком 1438. године, а није мимоишао ни Једрене, Трапезунт и град Кафу

[58] Прокофьев, *Книга хожений*, 126. Поуздани докази о постојању манастира Светог Павла везани су за крај X века. Уп. Христу, *Света Гора*, 127-132; Г. Суботић, *Обнова манастира Светог Павла у XIV веку*, Зборник радова Византолошког института 22 (1983) 207-258.

[59] Прокофьев, *Книга хожений*, 126. Општежиће (*киновија*) је начин монашког живота који је утемељио Пахомије Велики у IV веку, а који предвиђа да калуђери живе у заједници. Супротан начин монашког живота је *идиоритмија*. Уп. *ODB*, II, 1136 (A.-M. Talbot); *ЕП*, II, 1373 (Г. Д. Мацаревић)

[60] Прокофьев, *Книга хожений*, 126. Манастир Дионисијат је основан у XIV столећу. Уп. Христу, *Света Гора*, 133-139; *ODB*, I, 630-631 (A.-M. Talbot – A. Cutler)

[61] Прокофьев, *Книга хожений*, 126. Манастир Григоријат је основан крајем прве половине XIV века. Уп. Христу, *Света Гора*, 140-144.

[62] Прокофьев, *Книга хожений*, 126. Манастир Симонопетра је утемељен у XIV столећу. Уп. Христу, *Света Гора*, 145-149.

[63] Прокофьев, *Книга хожений*, 126. Манастир Кастамонит је основан средином XI века. Уп. Христу, *Света Гора*, 179-181; *ODB*, II, 1110 (A.-M. Talbot – A. Cutler)

[64] Прокофьев, *Книга хожений*, 126.

[65] *ODB*, III, 2005 (A. Kazhdan); *LM*, VIII, 422 (W. Mettmann)

[66] J. Vives, *Andanças e viajes de un hidalgo español*, Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens, VII, Münster 1938, 127-206; Van der Vin, *Travellers*, I, 52-63, II, 690 sq.

[67] *Andanças e viajes de un hidalgo español*, ed. F. López Estrada, Barcelona 1982; M. Letts, *Travels and Adventures (1435-1439)*, New York – London 1926 (енглески превод)

на Криму.[68] У византијској престоници га је примио василевс Јован VIII Палеолог, а град му је показао будући цар Константин XI Драгаш Палеолог (1449-1453).

Неуморни путник доноси и кратак текст о Светој Гори. Он бележи како се у мору налази веома висока стена коју називају Монте Санто, којој је Турчин, отац садашњег (турског владара) желео да направи штету.[69] Тадашњи владар Османлија био је Мурат II (1421-1451), а његов отац и претходник био је Мехмед I (1413-1421).[70] Међутим, његову војску је задесила куга и он је био приморан да изда наређење према којем је целокупна штета требало да буде надокнађена тако што ће султанове војнике снабдевати они који тамо живе.[71]

У наставку Перо Тафур доноси податке о томе како је уређена Света Гора. Он наглашава да тамо постоји један манастир у подножју планине, други на пола пута до врха, а трећи на самом врху стене.[72] Наравно, ово је свакако врло поједностављен опис Атона, заснован на туђој приповести, а не на властитом искуству.

У наставку путник из далеке Шпаније објашњава ко може постати монах на Светој Гори. Он каже да тамо не примају никог ко по рођењу није племенитог порекла или ко носи оружје, или оног ко је стар и немоћан или осакаћен.[73] Оне који долазе на ово место примају и прихватају у првом манастиру,[74] што значи оном који се налази у подножју планине, а то се може протумачити као некаквом првом степеницом „монашког подвига". Монаси пажљиво мотре како придошлице обитавају и, уколико живе како доликује, одабирањем их шаљу у средњи манастир, то јест онај који се налази на средини планине.[75] И овде важе иста правила и, ако се покаже да су

[68] A. Vasiliev, *Pero Tafur. A Spanish Traveler of the Fifteenth Century and his Visit to Constantinople, Trebizond, and Italy*, Byzantion 7 (1932) 75-122 (у даљем тексту: Vasiliev, *Pero Tafur*)
[69] Vasiliev, *Pero Tafur*, 118.
[70] Х. Иналџик, *Османско царство. Класично доба 1300-1600*, Београд 1974, 26-33; C. Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1481*, Istanbul 1990, 75-90, 91-116; *Историја Османског царства*, прир. Р. Мантран, прев. Е. Миљковић-Бојанић, Београд 2002, 69-92.
[71] Vasiliev, *Pero Tafur*, 118.
[72] Ibid.
[73] Ibid.
[74] Ibid.
[75] Ibid.

тога достојни, монахе опет шаљу у трећи и последњи манастир, онај који је смештен на врху планине.[76] Условно речено, ово је нека врста упрошћене и крајње сведене, тростепене монашке номенклатуре о којој је писао Јован Лествичник.[77]

У наставку, Перо Тафур наглашава како иде реч о томе да они монаси који живе у трећем манастиру имају велики углед због подвижништва и да је ово место веома важно за ходочаснике који доносе пуно прилога.[78] Међутим, онима који посећују ово место, односно Свету Гору, калуђери показују само први манастир. Сви који тамо, дакле, на Светој Гори, пребивају, монаси су реда Светог Василија.[79] И у завршној реченици којом окончава свој кратак извештај о Светој Гори, Перо Тафур истиче да монаси не само да не једу месо него ни рибу која има крв.[80] Ова необичност у јеловнику, ово уздржавање од меса, ова, дакле, вегетаријанска занимљивост, очигледно је остављала нарочит утисак на оновремене путнике, а, чини се, посебно на оне који су долазили из латинског света западне Европе.

***

Када је реч о утисцима и подацима које тројица путника из прве половине XV века саопштавају о Светој Гори, у најмању руку преовладавају два запажања. Прво се тиче чињенице да двојица од њих – обојица из латинског света западне Европе – нису посетили полуострво на којем живе православни монаси. Они, дакле, не пишу на основу аутопсије већ преносе оно што су чули од других. При том, Руј Гонзалес Клавихо доноси податке који су готово „анегдотског" карактера и који се односе на неке необичне појединости из живота светогорских монаха. Реч је о подацима који могу изгледати нарочити неупућеним дошљацима из једног другог света. Насупрот њему, Перо Тафур доноси једну шематизовану и артифицијелну „троспратну" слику монашког обитавања на Атону, пре-

[76] Vasiliev, *Pero Tafur*, 118.
[77] Д. Богдановић, *Јован Лествичник у византијској и старој српској књижевности*, Београд 1968, 7-201; *ЕП*, II, 894-895 (А. Т. Ракита)
[78] Vasiliev, *Pero Tafur*, 118.
[79] Ibid.
[80] Ibid.

ма којој постоје три степена у монашким врлинама, а њима одговарају три манастира на Светој Гори, смештени, први у подножју планине, други на њеној средини, а трећи на самом врху. Насупрот двојици посетилаца из Шпаније и њиховим утисцима, стоји руски духовник Зосима, на неки начин прототип побожно усредсређеног калуђера који долази из православне Русије и који је Свету Гору заиста и посетио. Осим ходочасничког поклањања светињама, он наводи маршруту којом је путовао и, што је важније, поименце по редоследу набраја двадесет два светогорска манастира, тако да су његови подаци конкретнији и важнији за историју Свете Горе у првој половини XV столећа од оних које доносе Руј Гонзалес Клавихо и Перо Тафур.

[*Црквене студије. Годишњак Центра за црквене студије 5 (2008) 319-328*]

„СКИТСКА ПУСТИЊА" У ДЕЛИМА КАСНОВИЗАНТИЈСКИХ ПИСАЦА

„Скити причају за себе да су најмлађи народ на свету, а постали су овако. У њиховој земљи, која је била пуста, родио се први човек, коме је било име Таргитај."[1] На овај начин је о Скитима писао Херодот. Он наглашава чињеницу да је земља коју је тај древни народ настањивао била пуста. Кад је писао своју монументалну повесницу, „отац историје" није могао ни да наслути да ће се стотинама година касније његови далеки духовни потомци по језику и перу користити појединим изразима које је он инаугурисао. Један од таквих је и синтагма „скитска пустиња", која је у Херодотовом мисаоном систему пре свега означавала ненастањену територију. Полазећи од мерила старогрчких мислилаца, усредсређених на источно Средоземље, Скитија која се налазила северно од Црног мора,[2] представљала је неку земљу бестрагију.

Неопходно је нагласити да су већ антички писци хеленског културног круга преузели Херодотову синтагму о далекој и ненастањеној области у коју цивилизација још није допрла. Тако је, на пример, Аристофан у својој комедији *Ахарњанин* користио израз „скитска пустиња" (Σκυθῶν ἐρημία).[3] Исти израз срећемо и у трагедији *Оковани Прометеј* коју је написао Есхил.

> Далеко на крај света, ево, стигосмо,
> у пусти скитски крај, где човек не гази.[4]

„Скитску пустињу" у својим делима помињу знаменити Хипократ као и касноантички ретор Либаније.[5]

---

[1] *Херодотова историја*, прев. М. Арсенић, Нови Сад 1959, 214.
[2] *Georges Pachymérès relations historiques*, ed. A. Failler, II, Paris, 1984, 632 n. 6 (у даљем тексту: Pachym).
[3] Аристофан, *Ахарњанин*, 704.
[4] *Il Prometeo di Eschilo*, Testo ridotto per le scuole, con riassunti delle parti omesse, introduzione e commento di Lorenzo Cammeli, Milano 1941, 13, 1-2. Превод: Eshil, Tragedije, prev. M. N. Đurić, Beograd 1966², 159, 1-2.
[5] M. Varvounis, *Παροιμιολογικά του Εφραίμ του Αίνιο*, Byzantinos Domos 3 (1989) 15-16 са навођењем изворних података.

Византијски писци, који су увек са уважавањем били окренути ка античким духовним извориштима, оберучке су прихватили речени израз, али са делимично измењеним значењем. У њиховом речнику „скитска пустиња" је означавала опустошено место, без обзира на то да ли се радило о суровом учинку похлепних и ревносних скупљача пореза и осталих фискалних чиновника који су немилосрдно узимали последњи новчић од византијских пореских обвезника или је била реч о упадима и пустошењима непријатељских – у грађанским ратовима и домаћих! – војски. Наравно, није случајно што се овај израз толико одомаћио у ромејској књижевности и што је ушао у својеврсну ризницу византијских идиома.[6] Сам по себи, он довољно говори и писца ослобађа не само обавезе него и потребе да о свему приповеда до танчина. Узгред буди речено, византијски писци су током хиљадугодишњег постојања царства Ромеја термин „Скити" употребљавали у различитим значењима. Наведени етноним је у складу са омиљеним маниром византијских људи од пера да архаизирају називе савремених народа најчешће означавао племена која су из Азије долазила у јужноруске степе. Тако су се под Скитима, у зависности од писца и епохе, подразумевали Авари, Хазари, Бугари, Угри, Печенези, Узи, Кумани, Турци (како Селџуци тако и Османлије), Монголи, односно Татари.[7]

Не улазећи у дубље трагање о употреби израза „скитска пустиња" у ромејској литератури, поменућемо само неке од писаца позне Византије који су га користили.[8] Тако. на пример, Нићифор Василакис, богослов и писац из XII века,[9] у једном енкомиону посвећеном Јовану Аксуху, угледнику цара Јована II Комнина (1118-1143) који се упокојио око 1150. године, помиње „скитску пустињу".[10]

[6] *Corpus paroemiographorum Graecorum*, II ed. E. L. Leutsch, Göttingen 1851 (reprint: Hildesheim 1958), 208 N° 66.

[7] G. Moravcsik, *Byzantinoturcica, II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*, Berlin 1958², 279-283.

[8] Занимљива белешка о овом изразу налази се у књизи D. K. Karathanasis, *Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten des Altertums in den rhetorischen Schriften des Michael Psellos, des Eustathios und des Michael Choniates sowie in anderen rgetorischen Quellen des XII. Jahrhunderts*, München 1936, 45-46.

[9] За основне податке о Нићифору Василакису в. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan, I, New York – Oxford 1991, 263 (A. Kazhdan) (у даљем тексту: *ODB*).

Константин Манасије, византијски писац XII столећа и једна од најистакнутијих личности културне историје епохе Комнина,[11] такође користи израз „скитска пустиња".[12]

Атински митрополит Михаило Хонијат, старији брат историчара Никите,[13] у чувеном меморандуму који је 1198. године упутио василевсу Алексију III Анђелу (1195-1203) такође наводи поменути израз. Угледни духовник предочава византијском цару честе злоупотребе локалних власти које су извесне порезе наплаћивале у више наврата, не обазирући се при том на хрисовуље, према чијим одредбама им је био потпуно забрањен приступ на поједине поседе. Захваљујући таквим злоупотребама, закључује Михаило Хонијат, запретила је опасност да се област око Атине претвори у „скитску пустињу".[14] Атински митрополит наводи исту синтагму и у писму које је упутио Георгију, епископу града Каристоса на острву Еубеји.[15] У писму угледнику кир Димитрију Торнику атински митрополит је изоставио реч *пустиња* (ἔργον γενομένου Σκυθῶν),[16] али је смисао израза остао неокрњен и истоветан.

Духовник Григорије II Кипарски, цариградски патријарх (1283-1289),[17] у енкомиону посвећеном василевсу Михаилу VIII

[10] A. Garzya, *Encomio inedito di Nicephoro Basilace per Giovanni Axuch*, Rivista di studi bizantini e neollenici n.s. 6-7/XVI-XVII (1969-1970) 82.

[11] *Византијски извори за историју народа Југославије*, IV, Београд 1971, 207-209 (Б. Ферјанчић); e. M. Jeffreys, *The Attitudes of Byzantine Chroniclers towards Ancient History*, Byzantion 49 (1979) 199-239; *ODB*, II, 1280 (A. Kazhdan).

[12] Constantini Manassis Breviarum Historiae Metricum, ed. I. Bekker, Bonnae 1837, 90, 2071.

[13] О Михаилу Хонијату в. G. Stadtmüller, *Michael Choniates, Metropolit von Athen*, Orientalia Christiana Analecta 33. 2, Rome 1934, 131 sq; *ODB*, I, 427-428 (A. Kazhdan – A. Cutler).

[14] *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τὰ Σωζόμενα*, I, ed. S. Lampros, Athina 1879 (reprint: Groningen 1968) 307 sq. Овај занимљив акт је поново публикован и пропраћен подробним коментаром у Stadtmüller. Op. cit. 283 sq. Уп. Р. Радић, *Обласни господари у Византији XII и у првим деценијама XIII века*, Зборник радова Византолошког института 24-25 (1986) 246.

[15] Michaelis Choniatae Epistulae, rec. F. Kolovou, Berlin - New York 2001, 177.

[16] Ibid. 286.

[17] A. Papadakis, *Crisis in Byzantium, The filioque controversy in the Patriarchate of Gregory II of Cyprus (1283-1289)*, New York 1983, 29 sq.; *Византијски извори за историју народа Југославије*, VI, Београд 1968, 587-588 (Н. Радошевић) (у даљем тексту: *Виз. извори*, VI); *ODB*, II, 876-877 (A. Papadakis).

Палеологу (1259-1282), обновитељу Византијског царства за којег каже да је Нови Константин, погубни учинак латинске власти у ромејским земљама упоређује са „скитском пустињом“.[18] Исти израз срећемо и у писаној заоставштини духовника Јакова,[19] охридског архиепископа из XIII столећа.[20] Филолог и ретор Тома Магистар, у монашкој ризи познат као Теодул Монах,[21] на литерарно узбудљив и драматичан начин описује најезду Каталанске компаније. Он наглашава да су застрашујућим пустошењима ратника са Иберијског полуострва византијске области постале налик на „скитску пустињу“.[22] Реч је о добро познатим догађајима из завршних година прве деценије XIV века.[23]

Израз „скитска пустиња“ користили су и византијски историчари и хроничари XIII и XIV столећа Георгије Акрополит, Георгије Пахимер, Ефрем из Еноса, Нићифор Григора и Јован Кантакузин. Тако Георгије Акрополит, историчар Никејског царства,[24] на једном месту у своме делу каже да су здружене војске василевса Јована III Ватаца (1221-1254) и бугарског цара Јована II Асена (1218-1241) године 1235. опљачкале поседе Латинског царства у Тракији и узеле огроман плен, претворивши их у „скитску пустињу“, како вели пословица.[25] У овом случају, нема сумње, поседи су заиста били латински, али је живаљ који је насељавао поменуте

[18] Anecdota graeca, ed. J. Fr. Boissonade, I, Paris 1829 (reprint: Hildesheim 1962) 342.
[19] О охридском архиепископу Јакову в. И. Снегаров, *История на Охридската архиепископия*, I, (От основаването и до завладяването на Балканския полуостров от турците), София 1924 (репринт 1995) 211-212.
[20] S. G. Mercati, Collectanea Byzantina, I, Roma 1970, 86.
[21] S. K. Skalistis, *Θῶμας Μάγιστρος Ο βίος και το ἔργο του*, Thessaloniki 1984, 26-278; *Виз. извори*, VI, 611-614 (Н. Радошевић); ODB, III, 2076-2077 (A. Kazhdan – A.-M. Talbot).
[22] Anecdota graeca, ed. J. Fr. Boissonade, II, Paris 1830 (reprint: Hildesheim 1962) 219.
[23] Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт 1998) 460-463.
[24] *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, ed. E. Trapp, I, Wien, 1976, № 518 (у даљем тексту: *PLP*); П. И. Жаворонков, *Некоторые аспекты мировоззрения Георгия Акрополита*, Византиский временник 47 (1986) 125-133; *ODB*, I, 49 (R. Macrides).
[25] Georgii Acropolitae Opera, I, ed. Heisenberg, corr. P. Wirth, Stuttgart 1978, 51 (у даљем тексту: Acrop.) Cf. *Georgios Akropolites (1217-1282), Die Chronik*, Übersetzt und erläutert von W. Blum (Bibliothek der griechischen Literatur 28), Stuttgart 1989, 220 n. 61.

области по свој прилици поглавито био ромејски.[26] Исти аутор, само неколико страница касније, понавља истоветно поређење, али се овога пута није радило о Тракији него о Македонији. Неколико хиљада Кумана које су потиснули Татари, заједно са женама и децом, прешло је Дунав и посело одређене области у Македонији, један део у равницама око Марице, а други у њеном доњем току. Према речима Георгија Акрополита. они су за кратко време опљачкали месно становништво и опустошили све у Македонији и, како каже пословица, подручје претворили у „скитску пустињу“. При том су овладали и неким варошима које су биле слабо утврђене, многе су лишили живота, све опљачкали, заробили и распродали у великим градовима као што су Једрене, Дидимотика, Виза, Галипољ и други. Сачувало се само оно што је било ограђено неприступачним бедемима и штићено мноштвом житеља.[27]

Георгије Пахимер – монах писац и византијски хуманиста[28] – такође употребљава поменути израз у истоме контексту. Наиме, на једном месту у свом историјском делу он каже да су цару Михаилу VIII Папеологу са Истока стигле неповољне вести о томе да се области око реке Сангариоса налазе у веома лошем стању. То подручје је било изложено честим нападима Персијанаца – под овим архаичним етнонимом ромејски писац подразумева Селџуке, који су без било какве бојазни прелазили реку и пустошили византијске области. Василевс који је скупио војску и лично се запутио у пределе око Сангариоса имао је прилике да се увери у потпуну истинитост извештаја које је примио. Гледајући ту, могло би се рећи „скитску пустињу“, он замало себи није ишчупао сву косу јер му је било веома жао те области.[29] Ово болно сазнање било је још више појачано врло живим н носталгичним сећањем Михаила VIII Палеолога, који је у

[26] О овим догађајима в. Б. Златарски: *История на българската държава през средните векове*, III (Второ Българско царство, България при Асеневци 1187-1280), София 1940 (репринт 1994) 389; А. Данчева-Василева, *България и Латинската империя (1204-1261)*, София 1985, 139.
[27] Acrop. 53-54. Уп. Златарски, *История*, III, 399-400.
[28] G. Arnakis, *George Pachymeres – a Byzantine Humanist*, The Greek Ortodox Theological Review 12 (1966/1967) 161-167; *Виз. извори* VI, 1-11 (Љ. Максимовић); *PLP* 9 (1989) № 22186.
[29] Pachym, II, 633. Cf. D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, 1258-1282; A Study in Byzantine-Latin Relations, Cambridge (Mass) 1959 (reprint: Hamden 1973) 343.

овим пределима као млад војсковођа никејских царева пуно пута пролазио и запамтио их у цветном стању.[30]

Византијски хроничар Ефрем, који је потицао из града Еноса у Тракији, живео је у последњим деценијама XIII столећа, а преминуо пре 1332. године.[31] У хроници коју је саставио у дванаестерцу и описао историју старог и новог Рима од I века до 1261. године он у чак шест наврата помиње синтагму „скитска пустиња".[32] У свим случајевима радило се о упадима непријатељских војски у области царства Ромеја.

Великан византијске историографије XIV века Нићифор Григора[33] у својој Ромејској историји такође је применио речени Херодотов израз. У опису успешних похода бугарског цара Калојана (1197-1207), између 1204. и 1207. године, византијски историчар је нагласио да је трновски владар сва места у Македонији до Солуна, било да је реч о селима, градовима или утврдама, претворио, како се каже, у „скитску пустињу".[34] Григорин савременик Јован Кантакузин[35] наглашава да је Тракија у току грађанског рата који се водио од 1341. до 1347. године била налик на „скитску пустињу" (σκυθικὴ ἐρημία).[36]

Изнесени примери наглашавају живописност израза „скитска пустиња", с једне, и његову омиљеност код ромејских људи од пера, с друге стране. Такође, они показују да се ова проницљива синтагма толико усталила у византијској књижевности да је попримила многа обележја „општег места" и истовремено се сврстала у богату ризницу грчких пословица.

---

[30] Pachym, II, 633, 635.

[31] O. Lampsidis, *Beiträge zum Byzantinischen Chronisten Ephraem und zu seiner Chronik*, Athen 1972; *PLP* 3 (1978) № 6408; *ODB*, I, 708 (R. J. Macrides).

[32] Ephraem Aenii Historia Chronica, rec. O. Lampsides, Athenis 1990, 545, 2903, 3825, 8263, 8449, 9104, Cf. Varvounis, op. cit., 15.

[33] *PLP* 2 (1977) № 4443; Виз. извори, VI, 145-153 (С. Ћирковић); ODB, II, 874-875 (A.-M. Talbot).

[34] Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. L. Schopen – I. Bekker, I, Bonnae 1829, 16. Cf. J. L. van Dieten, *Nikephoros Gregoras Rhomäische Gescichte*, I (Bibliothek der griechischen Literatur 4), Stuttgart 1973, 215 n. 13.

[35] G. Weiss, *Joannes Kantakuzenos – Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch in der Gessellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert*, Wiesbaden 1969; *PLP* 5 (1981) № 10973; *Виз. извори*, VI, 297-306 (Б. Ферјанчић); D. M. Nicol, *The Reluctant Emperor. A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monc, c. 1295-1383*, Cambridge 1996, 1-186.

[36] Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum I-IV, ed. L. Schopen, vol. II, Bonnae 1831, 186. Уп. Р. Радић, *Време Јована V Палеолога (1332-1391)*, Београд 1993, 145-146 н. 92.

[*Радови Филозофског факултета у Бањој Луци 4 (2001) 117-123*]

„NOMEN EST OMEN" У ДЕЛИМА ВИЗАНТИЈСКИХ ПИСАЦА

(Пет примера)

У „Персијанцу (Persa)", једној од двадесет једне сачуване комедије Тита Макција Плаута,[1] постоји сцена у којој лукави роб Токсил продаје своднику Дордалу слободну девојку и смишља подвалу. Наиме, према претходном договору Токсила и девојке, она је дужна да докаже да није робиња и затим раскине погодбу са подводачем. У тој сцени Дордал пита девојку како се зове, док препредени Токсил каже више за себе како се боји да се она ту не заплете, а девојка одговара да је у отаџбини зову Лукрида (ово име долази од латинске речи *lucrum* што значи добитак, корист). Устрептали Токсил с даром вештог трговца додаје "Nomen atque omen" – у смислу „име у којем је и знамење" – што ће рећи да девојка с тим именом доноси добитак, а потом Дордалу поставља питање: „Како онда да је не купиш?" Подводач Дордал, очигледно под утиском робовог слаткоречивог убеђивања, изражава наду да ће уколико је купи и она за њега бити Лукрида. Токсил, који види да ће му подвала успети, више за себе додаје: „Ако је ти купиш, кунем се Херкулом, та робиња код тебе неће остати ни месеца".[2]

Поменута крилатица "Nomen atque omen" или у сличном облику "Nomen est omen" ушла је са много разлога у многобројне језике као згодна „метафора", ушла у многобројне приручнике и зборнике латинских цитата, па тако и оних који су настали у нашој средини. У једном од њих каже се да је реч о „фрази која се говори када се жели истаћи да је нечије име у складу с његовим поступком, звањем, судбином или слично".[3] У другом, сличном зборнику латинских максима можемо да прочитамо: „Име и уједно знамење.

[1] W. Buchwald – A. Hohlweg – O. Prinz, *Tusculum-Lexikon griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters*, München – Zürich 1982³, 652; М. Будимир – М. Флашар, *Преглед римске књижевности. De auctoribus Romanis*, Београд 1996⁵, 147-160.

[2] Н. Т. Бабичев - Я. М. Боровский, *Словарь латинских крылатых слов*, Москва 1986², 508-509.

[3] *Velika enciklopedija aforizama*, Zagreb 1984⁴, 963.

Код Плаута се нека хетера зове Лукрис, од латинске речи *lucrum*, зарада; Лукрис је дакле жена која зарађује. Претпоставимо да се неки лош сликар зове Мазалић!".[4] У трећем таквом зборнику нас подсећају на следеће: „Име и знамење. Фраза која се говори када се жели истаћи да је нечије име у складу с његовим поступком, звањем, судбином, итд."[5]

Уопште, ова својеврсна игра речи може се пратити у каснијем развоју књижевности било оне на латинском или оне на грчком језику. И византијски писци умели су да се поиграју речима на начин који је „инаугурисао" Тит Макције Плаут, о чему сведоче многобројни примери.

У овом прилогу указаћемо на пет примера у којима су византијски писци применили синтагму "Nomen est omen". Први од њих забележен је у спису такозваног Теофановог настављача, композитног извора у шест књига, у којем је описан период од 813. до 961. године. Прве четири књиге, посвећене владавинама четворице царева – Лава V Јерменина (813-820), Михаила II (820-829), Теофила (829-842) и Михаила III (842-867) – потичу из пера једног именом непознатог аутора, савременика цара и писца Константина VII Порфирогенита (913-959). Пету књигу, у којој је описано царевање Василија I Македонца (867-886), написао је његов унук Константин VII Порфирогенит, а шеста књига састоји се из два дела: првог, где је обухваћен период од 886. до 948, а то је само једна од верзија хронике Симеона Логотета, и другог, завршног дела, који казује о раздобљу од 948. до 961. године и по свој прилици саставио га је Теодор Дафнопат.[6]

У првој књизи Теофановог настављача анонимни писац говори о неком пророку Симватију који је био очигледно иконоборачки настројен и који у крајње негативном контексту помиње „пантерицу и бахантkињу", а такође и Тараксија.[7] Реч је о царици Ирини (797-802), која је још као регент малолетном сину Констан-

[4] *Latinski citati*, skupio i preveo A. Vilhar, Novi Sad 1973, 186.

[5] *Latinski citati: izreke i poslovice*, priredio S. Javorina, Beograd 2002⁴, 97 br. 882.

[6] *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan, III, New York – Oxford 1991, 2061-2062 (A. Kazhdan) /у даљем тексту: *ODB*/

[7] Theophanus Continuatus, rec. I. Bekker, Bonnae 1838, 26-27. Називајући царицу Ирину бахантkињом, то јест свештеницом бога Баха, алудира се на једну од основних замерки које су иконоборци стављали иконофилима: према њиховом мишљењу обожавање икона представља обнову паганског идолопоклонства.

тину VI (780-797) априличила Седми васељенски сабор у Никеји 787. године.[8] На том сабору је после пола столећа иконоборства васпостављен култ икона. Под именом Тараксије „скрива“ се Тарасије, васељенски патријарх (784-806), главни сарадник царице Ирине на обнови култа икона.[9] Писац се поиграо речима тако што је преименовао Тарасија у Тараксија, а Тараксије долази од грчког глагола ταράσσω што значи потресати, уздрмавати, пореметити, узбуркати, узнемирити, бунити.[10] То би значило да је патријарх Тарасије – то јест Тараксије, како га иронично назива пророк Симватије – неко ко нешто мути, сплеткари, побуњује.

Други пример потиче из средине XII века и везан је за византијског песника Продрома Манганског. Одмах треба напоменути да је у науци дуго постојала недоумица око двојице песника из овог времена: Теодора Продрома и Продрома Манганског. Старија византологија их је често погрешно поистовећивала, дела једног приписивала другом и обратно, а извесне недоумице око њихових опуса су остале.[11] Како било, Продром Мангански у једној песми велича војничке подвиге василевса Манојла I Комнина (1143-1180) и славодобитно прославља ромејску победу, а на негативан начин посебно апострофира рашког великог жупана Уроша II. Он пише следеће: „Претражујући стене, твоји (sc. цареви) пси њушкачи скривене Србе као зечеве живе уловише и њих дивље у питоме претворише. Урош, страхом обузет и низ бедра испустивши урин, од једног удеса једно од другог постаде, бежећи кроз урвине гора, препит страхом, он урина испуштач беше“.[12] У овом случају се византијски песник Продром Мангански поиграва звучном сличношћу речи *Урош* и *урин* како би се на гротескан начин – начин који се, бар према гледиштима нашег времена, опасно приближио неукусу – наругао српском великом жупану.

Трећи пример потиче из писане заоставштине византијског ретора Нићифора Хрисоверга, који је живео у другој половини XII

[8] Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт: 1998), 185.

[9] *ODB*, III, 2011 (A. Kazhdan).

[10] Продолжатель Феофана, *Жизнеописания византийских царей*, издание подготовил Я. Н. Любарский, Санкт-Петербург 1992, 270 н. 56.

[11] *ODB*, III, 1726 (A. Kazhdan).

[12] E. Miller, Recueil des historien des croisades. Historiens grecs, II, Paris 1881, 763. Превод: *Византијски извори за историју народа Југославије*, IV, Београд 1971, 178 (Б. Ферјанчић) /у даљем тексту: *ВИИНЈ*, IV)

и првим деценијама XIII столећа.[13] Овај интелектуалац, између осталог, саставио је и три говора које је посветио византијском цару Алексију III Анђелу (1195-1203). У њима је у складу са овим жанром византијске књижевности величао подвиге ромејског василевса. У једном од три поменута говора, који је одржао у петак 10. јануара 1202. године,[14] Нићифор Хрисоверг казује о василевсовим сукобима са појединим обласним господарима, који су, користећи се слабошћу централне власти, отпадили и владали независно на својим територијама.[15]

У овом говору ретор алудира на цареве сукобе са протостратором Манојлом Камицом, затим помиње побуну Јована Спиридонакиса и знатно подробније говори о односима Византије и Бугарске, а највише о томе како је Алексије III Анђео раставио Бугаре од савеза са Добромиром Хрсом, господарем града Просека на Вардару и једним од осамостаљених обласних господара.[16] Нићифор Хрисоверг је записао: „И последња глава (sc. коју је савладао) јесте онај који је на делу веома лажан и притворан, онако исто као што се и његово име, премештањем нагласка претвара у злато (χρύσος - χρυσός). Јер, то зло, како изгледа беше хидра многоглава, а ти беше Херакле, који према свом имену још лакше изврши спасоносни (ἀλεξίκακον - ’Αλέξιος) подвиг одсецања главе“.[17]

Овде се Нићифор Хрисоверг поиграо не само именом обласног господара него и царевим именом. Он наглашава да се одметниково име Хрс (Χρύσος) исто пише као и реч злато (χρυσός), а једина разлика постоји у месту где се налази акценат: док је име обласног господара парокситона, реч злато је окситона. С друге стране, када се ради о имену цара Алексија III, Хрисоверг га доводи у везу са придевом ἀλεξίκακος са значењем: који од зла брани, спасоносни. Прослављању василевсове личности доприноси и упоређивање Алексија III Анђела са Хераклом, Зевсовим сином и најславнијим

[13] *ODB*, I, 451 (A. Kazhdan).

[14] И. Дуйчев, *Проучвания върху българското средновековие*, София 1945, 107.

[15] Р. Радић, *Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века*, Зборник радова Византолошког института 24-25 (1986) 151-289 (у даљем тексту: Радић, *Обласни господари*)

[16] Исто, 193-205.

[17] M. Treu, Nicephori Chrysobergae ad Angelos orationes tres, Programm Friedrichs-Gimnasium, Breslau 1892, 21. Превод: *ВИИНЈ*, IV, 243 (Б. Ферјанчић)

грчким јунаком, који је усмртио митску змију Хидру и то је био један од његових дванаест подвига.[18]

Четврти пример Плаутовог "Nomen atque omen" потиче из историјског списа Георгија Акрополита, византијског државника и једног од водећих оновремених интелектуалаца, који је живео у XIII столећу.[19] Реч је о опису похода који су одреди српског краља Стефана Уроша I (1243-1276) предузели против европских поседа Никејског царства 1257. године.[20] Како бележи Георгије Акрополит, архонт Срба послао је против ромејских земаља војску од хиљаду људи.[21] Краљеви одреди прошли су Кичево и почели да пустоше околину Прилепа. У близини тог града налазио се скутерије Ксилеас, један од заповедника никејске војске, према Акрополитовим речима невичан војним стварима и без икаквог ратничког искуства.[22] Штавише, никејски писац се није либио да на рачун реченог Ксилеаса на другом месту у свом историјском спису, направи прилично грубу и увредљиву шалу. Послуживши се игром речи *Ксилеас - ксилон* – као што смо видели, омиљеним књижевним маниром византијских аутора – Георгије Акрополит наглашава како је скутерије Ксилеас (Ξυλέας) био налик дрвету, односно цепаници или пању (ξύλον).[23]

И, напослетку, занимљиву и поново прилично погрдну примену Плаутовог "Nomen atque omen" срећемо код византијског писца Георгија Сфранциса који је живео у XV веку и који је свој историјски спис у облику својеврсних мемоара написао седамдесетих година тог столећа, дакле, после пропасти Византијског царства. Овај мемоарски спис је прворазредан извор за последње дане византијског света који је део по део полако постајао плен Османлија.[24]

[18] Д. Срејовић – А. Цермановић-Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд 1979, 460-470, 480.
[19] *ODB*, I, 49 (R. J. Macrides).
[20] Б. Ферјанчић, *Србија и византијски свет у првој половини* XIII *века (1204-1261)*, Зборник радова Византолошког института 27-28 (1989) 141-143.
[21] Georgii Acropolitae Opera, I, ed. A. Heisenberg, corr. P. Wirth, Stuttgart 1978, 145.
[22] Ibid.
[23] Ibid. 139. Уп. Р. Радић, *Георгије Акрополит и Срби*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Научни скуп, 15-16. новембар 2000, Београд 2003, 91-92 (=*Из Цариграда у српске земље: студије из византијске и српске историје*, Београд 2003, 165-166)
[24] *ODB*, III, 1937 (A.-M. Talbot); Р. Радић, *Георгије Сфранцис и Србија*, Лесковачки зборник 43 (2003) 15-24 (са навођењем релевантне литературе)

У опису прилика на Пелопонезу, после пада Цариграда последњој оази византијског света, Георгије Сфранцис бележи како је емир, то јест Мехмед II Освајач (1451-1481) заузео град Леондари и околну област. Када је то видео Крокондил (Κροκόντυλος), коме би боље пристајало *Крокодил* (Κροκόδειλος), покорио се султану и предао му је не само тврђаву Светог Георгија него и двојицу својих синова.[25] Очигледно је да је поменути Крокондил,[26] на кога је толико огорчен историчар последњих Палеолога, последње византијске царске династије, проценио да нема никаквих изгледа да у судару са одредима Мехмеда II Освајача сачува поменуту тврђаву. Ипак, Георгије Сфранцис је његов гест протумачио као недостојан и издајнички и стога га изложио грубом литерарном вређању.

[*Зборник Филозофског факултета, Серија А: Историјске науке, књ. XX (Београд 2006) /Sobria ebrietas. У спомен на Мирона Флашара/, 251-256*]

[25] Giorgio Sfranze, Cronaca, a cura di R. Maisano, Roma 1990, 162.
[26] *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, ed. E. Trapp, VI, Wien 1983, № 13823.

„РОМЕЈИ СЕ НАЈВЕШТИЈЕ КОРИСТЕ РЕЧИМА“

(Цртица о византијском умећу убеђивања)

На једном од округлих столова Шеснаестог светског конгреса историчара, који је одржан у Штутгарту 1985. године, била је реч о томе како једни народи „виде“ друге.[1] Наравно, не би се могло устврдити да речена тема у историографији и раније није била дотакнута. Ипак, том приликом је она на велика врата уведена у истраживања проучавалаца прошлости. У вези са тим ваља нагласити добро познату чињеницу да су представе једних народа о другима често стереотипне и оптерећене не само читавим низом предрасуда него и разноликим облицима поједностављивања.[2] Поменута

[1] XVIe Congrès international des sciences historiques. Raports, I, L'image de l'autre: étrangérs, minoriitaires, marginaux – H. Ahrweiler, *L'image de l'autre et les mécanismes de l'altérité*, 60-67; B. Germek, *L'image de l'autre: le marginal*, 67-81; M. Mollat du Jourpin, *L'image de l'autre dans la mentalité occidentale à la fin du Moyen Age*, 95-107.

[2] J. Rabier, *Comment les peuples européenes se voient et voint les autres*, Revue de psychologie des peuples 19 (Le Havre 1964) 22-32; P. Hofstätter, *Wie Völker einander sehen*, Zeitschrift für praktische Psyhologie 4 (Paderborn 1967) № 1-2, 25-39, S. Maradon, *Caractères et images des peuples*, Revue d'ethnopsychologie, 1971, 245-255; N. R. Robinson – H. H. Krauss, *Stereotypes: A Review of Literature 1926-1928*, Journal of Social Psychology 84 (1972) 103-125; M. Ruf, *Der Einflus von Bildern auf die Bezienhungen zwischen Nationen*, Zeitscrift für Kulturaustausch 3 (1973) 2-29; K. Gehrman, *Das Bild vom Auderen*, Deutsche Studien 64 (1978) 313-316; Mc Cauley – C. L. Stitt – M. Segal, *Stereotyping: from the prejudice to prediction*, Psychological Bulletin 87 (1980) 195-208; S. Lieberson, *Stereotyping: their consequences for race and ethnic interaction* (Research in Race and Ethnic Relations, ed. C. B. Marett – R. Chen, vol. IV), Greenwich 1985, 113-137; *Этнические стереотипи поведения*, Ленинград 1985, 1-324; D. L. Hamilton – T. K. Trolier, *Stereotypes and stereotyping: an overview of the cognitive aproach* (Prejudice, Discrimination and Racism, ed. J. F. Dovidio – S. L. Gaertner), New York 1986, 127-163; J. Hoffmann, *Stereotypen, Vorurteile, Volkerbilder in Ost und West in Wissenschaft und Unterricht*, Eine Bibliographie, I, Wiesbaden 1986 (где је сакупљена библиографија радова који се односе на речени проблем); *Das Fremde. Erfahrungsmöglichkeiten zwischen Faszination und Bedrohung*, ed. O. Schaffer, Opladen 1991; Ц. Тодоров, *Завладяването на Америка. Въпросът за другия*, София 1993; *Social Indentity: International Perspectives*, ed. S. Worchel – J. F. Morales – D. Paez – J. C. Deschamps, London 1998.

тема имала је велики одјек у савременој историографији о чему на најбољи начин сведочи у међувремену нарасла библиографија.[3]

У овом прилогу биће речи о томе како су неки средњовековни народи – уз које византијски писци радо стављају епитет варварски – гледали на умешност византијске дипломатије, односно способност да речима и њиховом мајсторском употребом постигну оно што би иначе морали силом оружја. Међутим, у овом случају није реч само о дубоком утиску које је ромејска речитост остављала на једноставне и примитивне варваре него и о византијској превртљивости и каткад притворности које су на посебан начин биле скопчане са вештином баратања речима у замршеним политичким и дипломатским надмудривањима. Да би се разумели редови који следе неопходно је подсетити се на ромејско убеђење у властиту посебност и на увереност Византинаца у неприкосновено право Византијског царства на универзалну власт над читавом хришћанском васељеном. Из оваквог поимања произлази и византијско схватање према којем су сви остали народи мање вредни од Ромеја и као такви достојни презира. Изречено је неопходно имати у виду да би се на прави начин разумео став Византинаца према осталим народима средњовековног света, али и повратни однос и став других према Ромејима.[4]

Навешћемо четири случаја: два из рановизантијске историје, везана за VI век и турска племена, један из завршних деценија X столећа, у којем су уз Византинце главни актери Руси, и, напо-

[3] Поред радова наведених у претходним напоменама, а који не претендују на потпуност већ су више илустрација, указујемо и на књигу која је са пуно разлога изазвала велику пажњу. Реч је о студији коју је написао C. Todorov, *Mi i drugi: francuska misao o ljudskoj raznolikosti*, prev. B. Jelić – M. Perić – M. Zdravković, Beograd 1994, 19 sl. О етничким стереотипијама такође в. N. Rot, *Osnovi socijalne psihologije. Socijalizacija*, Beograd 1978⁴, 377-383.

[4] Г. Г. Литаврин, *Представления „варваров“ о Византии и византийцах VI-X вв*, Византийский временник 46 (1986) 100-109; E. M. Jeffreys, *The Image of the Arabs in Byzantine Literature*, The 17th International Byzantine Congress (Mayor Papers), Dumbarton Oaks/Georgetown University, Washington, D. C., August 3-8, 1986, New Rochelle, New York 1986, 305-323; Г. Г. Литаврин, *Византийцы и славяне – взаимные представления*, The 17th International Byzantine Congress (Mayor Papers), Dumbarton Oaks/Georgetown University, Washington, D. C., August 3-8, 1986, New Rochelle, New York 1986, 369-382; G. P. Majeska, *Racial Stereotyping in Byzantine Sources? The Truth about Slavs*, Twenty-Fourth Annual Byzantine Studies Conference Abstracts, 5-8 November 1998, University of Kentucky, 61-62.

слетку, један временски смештен у последње године XIII века и окренут историји византијско-српских односа. Сви они на нарочит начин доказују правило да је умешност у употреби речи управо пропорционална ступњу цивилизације одређеног друштва.

Први пример се тиче кана хунског племена Утигура и његове поруке цару Јустинијану I Великом (527-565) коју на страницама своје историје доноси Прокопије из Цезареје, а у којој варварски вођ негодује против цареве подмукле политике према његовом народу. О чему се заправо ради? Цар Јустинијан I, руководећи се најбољим традицијама византијске спољне политике, усмерио је два хунска племена – Кутригуре и Утигуре – једне против других. Племена су живела у степама, једно на западној, друго на источној страни Дона. У жељи да награди дошљаке из Азије византијски император је дозволио да се две хиљаде Кутригура населе у Тракији. На тај начин, фаворизујући једну групацију хунских племена а запостављајући другу, повредио је Утигуре. Њихов кан, чијој пажњи није промакао Јустинијанов препредени политички потез, у наступу озлојеђености послао је у Цариград свог изасланика. Хунски емисар је требало да цару уложи приговор свога господара због цареве изузетне наклоности према супарничким Кутригурима. Будући да су Хуни били неписмени,канову усмену притужбу забележио је византијски писац Прокопије. Допуштено је претпоставити да је историчар Јустинијанове епохе извршио и њену учену стилизацију. Како било, канове речи, у којима се у првом плану налази једноставна и сјајна парабола, одају варварску бистрину и проницљивост:

„Знам једну пословицу, коју сам чуо у детињству, и нисам је заборавио. Пословица иде отприлике овако: дивља звер, вук, можда, кажу, и може у извесној мери да промени боју своје длаке, али ћуд не мења, пошто му то природа не дозвољава ... Још нешто знам, искуство ме томе научило, а реч је о једној од оних ствари које неотесани варварин и треба да научи: пастири узму пса док још сиса и брижљиво га подижу тако да је звер захвална оном који га храни и узвраћа му непрестаном љубазношћу. Сва је прилика да то пастири раде из следећег разлога: кад вукови нападну стадо, пси ће их зауставити, стаће испред оваца као чувари и спаситељи. Мислим да се ово догађа свуда ... па чак и у твом Царству, где скоро свега има у изобиљу, вероватно чак и немогућих ствари, нема ни мало одступања од овог правила ... Али ако су те ствари по природи својој свуда сталне, онда мислим да није поштено да ти гостољубиво дочекујеш народ Кутригура, себи позиваш лоше суседе, и домаће правиш од народа који донедавно ниси могао да поднесеш ни изван својих граница ... Док ми једва животаримо на пустој и сасвим неплодној земљи, Кутригури имају жита на претек, пијанче у винским подрумима и лако успевају да себи приуште све сласти овога света. Сигурно могу и у купатила, и носе злато и јамачно им не недостаје лепа одећа, извезена и прекривена златом“.[5]

Није познато какав су утисак ове речи произвеле на Јустинијана I, познатог по својој бескрупулозности и неизмерној сујети, али оне нису битније утицале на спољну политику цариградске владе која је често са немилосрдном дволичношћу наступала према дипломатски унеколико наивним племенима из евро-азијских степа.

Следећи пример је само нешто млађи и односи се на владавину Јустина II (565-578), Јустинијановог сестрића и првог наследника. И овде се на сличан начин сударају углађена подмуклост цивилизованих Византинаца и непатворена честитост примитивних варвара. Поново је била реч о дошљацима из Азије, само овога пута не о Хунима него о Турцима и Аварима. Због невоља које су због Персијанаца имали на „путу свиле“ Византинци су склопили савез са средњоазијским Турцима. Уговор се није односио само на промет свилом и измештање гласовитог пута већ је предвиђао и војно савезништво против заједничког непријатеља – Персије. Честе размене посланстава – седам византијских делегација путовало је на турски двор у току осам година – сведочиле су о пријазним односима. Међутим, ситуација се драматично променила 576. године због тога што је Царство склопило савез са Аварима против подунавских Словена. То је био довољан разлог да Турци, који су се осетили изневереним, нагло промене свој однос према Византији. Када су се ромејски емисари обрели код новог турског владара Турксата на њих је покуљала лавина кановог гнева. Бујица речи, коју је у свом историјском спису забележио Менандар Протектор, била је праћена и једним необичним гестом: будући да је у усној дупљи имао само

[5] Procopii Caesariensis opera omnia, rec. J. Haury, add. et corr. G. Wirth, II, Lipsiae 1963, 587-589. Уп. Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, прев. К. Тодоровић, Београд 1991, 44-45 (у даљем тексту: Оболенски, *Комонвелт*).

један језик владар Турака је свих десет прстију некако угурао у уста како би симболично пропратио реченице од којих се византијским изасланицима заледила крв у жилама:

„Нисте ли ви они Ромеји који имају десет језика и лажу свим тим језицима? ... као што је мојих десет прстију у устима, тако и ви многе језике користите: једним варате мене, а другим Уархоните (Аваре), моје робове. Једноставно, улагујете се свим народима и обмањујете их умешношћу својих речи и својим издајничким замислима, не обазирући се на оне који наглавце срљају у невољу од које само ви имате користи".

После краткотрајне паузе наставио је своју тираду речима: „Страно је и неприродно Турцима да лажу", а онда у претећем тону саопштио конкретне жалбе: „Ваш ће ми цар одговарати за своје понашање, он, који ми говори о пријатељству а у исто време склапа споразум са Уархонитима (Аварима), робовима који су побегли од својих господара ... Зашто, о Ромеји, моје изасланике увек упућујете преко Кавказа када путују у Византију, и тврдите да нема другог пута којим би могли да прођу? То чините у нади да ћу се због неприступачног терена уздржати од удара на ромејску територију. Али ја тачно знам куда теку Данаприс (Дњепар) и Истар (Дунав) и Еброс (Марица). Није ми непознато колика је ваша сила, јер ја сам господар целе земље, од првог сунчевог зрака на истоку до најзападнијег руба".[6]

Овим застрашујућим пријемом, који је умало стајао живота византијске изасланике, нагло је прекинут осмогодишњи турско-византијски савез. Исте 576. године турска војска је заузела кимерријски Босфор, опколила Херсон и угрозила положај Царства на Криму. Говор турског кана, додајмо, испуњен достојанством и самопоуздањем, живописан је пример неповерења и презира које је византијска претерано препредена и безобзирна дипломатија сигурно често изазивала код својих жртава на подручју евроазијске степе.[7]

Вештину убеђивања исказали су Византинци и приликом преобраћања Руса у хришћанство. У руском извору *Повест временних лет* веома занимљиво и каткад на граници анегдотског приказано је на који је начин кијевски кнез Владимир, који је желео да своје сународнике из многобожачке паганске преведе у једну од монотеистичких религија, донео значајну одлуку. Та несвакидашња приповест заправо је спој чињеница и фикције, мешавина која неодлучно стоји између приче, опширног теолошког трактата и ироничне лакрдије. Наравно, у њу су инкрустиране и касније допуне.

[6] The History of Menander the Guardsman, ed. R. C. Blockley, Liverpool 1985, 172-174. Уп. Оболенски, *Комонвелт*, 202-201.

[7] Оболенски, *Комонвелт*, 203-204.

Приповест каже да су 986. године кнеза Владимира у Кијеву посетили мисионари из разних делова средњовековног света. Најпре је дошла делегација Бугара са средње Волге који су препоручивали ислам, затим папини изасланици настојећи да многољудни руски народ, који је насељавао огроман простор, верски потчине папској курији, затим хазарски мисионари који су препоручивали јудаизам и најпосле један благоглагољиви мудрац, изасланик византијског василевса. Са надменим ниподаштавањем и разметљивом охолошћу обрушио се овај грчки „филозоф" на остале конфесионалне такмаце. Он је најпре на груб и неодмерен начин говорио о Мухамеду, а потом је самоуверено побијао догматска учења како Рима тако и Јевреја. Као одговор на Владимирова теолошка питања овај горди византијски свезнадар је одржао говор од близу пет хиљада речи.[8] Ипак, колебљиви руски кнез је и после ученог и беседнички бриљантног – мада делимично неправоверног излагања начела византијског хришћанства[9] – остао донекле подозрив. Будући да се радило о веома важном државном питању кнез Владимир је одаслао емисаре на сва поменута верска одредишта.

Напослетку, превагу је однео византијски „предлог". Овога пута блистава реторика ромејског преговарача на најбољи је начин била подржана ненадмашном византијском вештином да у „царици градова", у њеном најважнијем храму, у велелепној Светој Софији, збуњеним посетиоцима са севера, уприличе божанску литургију која је развејала и последње недоумице. Питање је да ли су сумње збиља и постојале или је посреди била потреба да чињенице буду подређене драматичном заплету који је некако морао да одржи напетост и неизвесност казивања до тешке и за Русе историјске одлуке. Речи руског летописа говоре упечатљиво: „И ми смо дошли у

[8] Повесть временных лет, изд. Д. С. Лихачев, I, Москва - Ленинград 1950, 59-74 (у даљем тексту: Повесть).

[9] Оболенски, *Комонвелт*, 232.

грчку земљу, и они су нас одвели на место где се моле свом Богу, и нисмо знали да ли смо на небу или на земљи; јер на земљи нема таквог призора и такве лепоте и не знамо како да га опишемо. Знамо само да је тамо Бог међу људима и да је њихова служба лепша него у свим другим земљама".[10]

И, напослетку, сведочанство о варварској опчињености византијским умећем убеђивања доноси и Теодор Метохит. Реч је о чувеним византијско-српским преговорима из 1299. године важним за збивања и односе снага на Балканском полуострву на прелазу из XIII у XIV век.[11] Повољна околност је да располажемо такозваним „Посланичким словом", поверљивим извештајем који је Теодор Метохит упутио у Цариград са последњег од својих пет путовања у Србију. Основано се претпоставља да је овај занимљив спис настао у првој половини априла 1299. године када су окончани дуги и тешки преговори византијског цара Андроника II Палеолога (1282-1328) и српског краља Милутина (1282-1321). Неопходно је нагласити да је реч о јединственом извору, тексту који је по свој прилици био упућен Нићифору Хумну, тадашњем месазону, што ће рећи „првом министру" Византијског царства. И у овом случају је реч о чувеном ромејском интелектуалцу и државнику. Нићифор Хумн је истовремено био стари пријатељ и духовни саговорник, а у том тренутку, посебно је важно, царски чиновник који је био надређен Теодору Метохиту. Отуда и текст овог поверљивог списа надраста уобичајене службене извештаје које одликују рутина у састављању, сувопарна и уходана лексика, али и излишност било какве машто-

[10] Повесть, 74-75.

[11] М. Ласкарис, *Византиске принцезе у средњовековној Србији. Прилог историји византискосрпских односа од краја XII до средине XV века*, Београд 1926 (репринт: 1990) 53-82; К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1952 (репринт: 1978) 194; A. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II*, Cambridge (Mass.) 1972, 93-101; *Историја српског народа*, I: Од најстаријих времена до Маричке битке (1371), Београд 1981, 445-448 (Љ. Максимовић); О. И. Нуждин, *Сербско-византийская граница во второй половине XIII в. и договор 1298/99 гг.*, Античная древность и средние века 26 (1992) (Византия и средновековый Крым) 160-163; Р. Радић, *Неколико запажања Теодора Метохита о владавини краља Милутина,* Српска политичка мисао 4 (1995) 151-161; Lj. Maksimović, *War Simonis Palaiologina die fünfte Gemahlin von König Milutin?* Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit. Referate des Internationalen Symposions zu Ehren Herbert Hunger (Wien, 30. November bis 3. Dezember 1994), Wien 1996, 115-120.

витости. Пред собом, дакле, имамо учено слово којим један млади интелектуалац – Теодор Метохит је тада имао тек тридесет година и налазио се на почетку бриљантне научничке и државничке каријере – покушава да импресионира старијег, врло афирмисаног и, зашто не рећи, већ прослављеног колегу. Додајмо и то да се Нићифор Хумн тада приближавао педесетој години живота. Стога на овај „разговор" двојице умних људи треба гледати као на својеврстан судар два интелекта, сукоб двају научничких таштина и острашћено духовно надметање у којем се млађи истрајно упиње да засени старијег.[12] Из тих разлога је спис и срочен на начин који не само да наглашава него и подразумева свесну сложеност израза, уз обиље реминисценција на библијске теме и догађаје из античке историје.[13] Због важности овог извора за средњовековну историју југоисточних делова Балканског полуострва „Посланичко слово" је у два наврата преведено како у Србији[14] тако и у Бугарској,[15] а један превод начињен је и у Македонији.[16]

На једном месту свога списа, негде при самом крају, Теодор Метохит бележи: „Јер, питање је да ли би неко могао у свему да побеђује само речима и неће ли бити савладан од зла, и неће ли јади снаћи онога који се једино речима служи каснећи а само се у њих уздајући. У свакој ствари, наиме свака реч је зацело само сенка правога дела. А то је нарочито тако са овим варварима и ограниченим људима који се речима лако не препуштају, посебно уза такве сплет-

[12] R. Radić, *Some Observations of Theodore Metochites on King Milutin's Reign and the Serbian Court at the End of the 13th Centuiy*, Zeitschrift für Balkanologie 37-1 (2001) 47-56.

[13] Најновије издање приредио је L. Mavromatis, *La fondation de l'Empire serbe. Le kralj Milutin*, Thessalonique 1978, 89-119 (у даљем тексту: Presbeutikos).

[14] *Теодора Метохита посланица о дипломатском путу у Србију*, превео М. Апостоловић, Летопис Матице српске 216 (1902) 27-58; *Византијски извори за историју народа Југославије*, VI, Београд 1986, 77-143 (И. Ђурић) (у даљем тексту: *Виз. Извори*, VI).

[15] П. Ников, *Татаробългарски отношения през средните векове*, Годишник на Софийския университет. Исторически факултет 15-16 (1919-1920) 54-95; В. Гюзелев, *Извори за средновековната история на България (VII-XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви*, I том (Български, други славянски и византийски извори), София 1994, 100-119.

[16] К. Илиевска, *Теодор Метохит и неговиот извештај од дипломатска мисија во Србија,* Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, II, Скопје 1977, 221-307.

ке, интриге и пакости, утолико више што они мисле да се ми највештије користимо речима, вештије и од њих и од осталих и да њима владамо, убеђујемо, преокрећемо и преобраћамо све како бисмо желели".[17]

У вези са изнесеним не треба да чуди што је о Византинцима у средњем веку било уврежено мишљење као о превртљивом народу. Ова оцена прати Грке више од две хиљаде година, а своје извориште можда има управо у чувеној синтагми „Graeca fides nulla fides (Грчка вера – никаква вера)". Реч је о оцени из „Магареће комедије" коју је негде на прелазу из III у II век пре наше ере написао римски комедиограф Тит Макције Плаут.[18] Наведена оцена се примењује када неко не држи реч, а по томе су, бар према мишљењу Латина, Грци били познати. Није на одмет нагласити да је Плаутова литерарна жаока пратила латинске представе о Хеленима у следећа два миленијума. Тако, на пример, веома неповољне оцене о Ромејима доноси Лиутпранд од Кремоне, изасланик немачког цара Отона I Великог (962-973) на византијском двору 968. године, који такође истрајава на томе да су Византинци непоуздани, да не држе реч и да лако крше заклетве:

Не веруј Грцима јер они живе само да издају
Нити се обазиру на своја обећања, шта год да кажу
Ако ће им лажи послужити заклеће се у било шта
И када дође време да прекрше заклетве не осећају никакав страх.[19]

Учесник Другог крсташког рата Одо од Деја без било каквог околишања истиче да су Грци варалице.[20] И учесник Четвртог крсташког рата Жофруа Виларндуен је истог мишљења: он наглашава склоност Византинаца вероломству и издајству.[21] И Франческо Петрарка, италијански лирски песник XIV столећа, казује да су Грци лажљиви.[22] Уопште, писци са латинског Запада су веома склони да лаж и вероломство виде као главну карактерну црту Византинаца.[23]

Ако се супарништвом два историјска антипода, хришћанског Истока и хришћанског Запада – не ретко смештена на искључујућим фронтовима историје – могу објаснити ове оштре оцене покушајмо да видимо како се на Византију гледа у њеном духовном чеду – средњовековној Русији. У *Повести времених лет*, под 971. годином у којој се говори о жестоким сукобима Византинаца и Руса, остало је записано: „Тако су говорили Грци, обмањујући Русе, зато што су Грци лажљиви и до наших дана".[24]

У вези са наведеним примерима свакако је и чувено византијско начело „икономије" (οἰκονομία), која подразумева дозвољено одступање од строге привржености црквеним канонима под нередовним приликама а због часних циљева. Другим речима, реч је о посебној византијској спремности да се право тумачи арбитрарно, у складу са политичким или личним намерама.[25] Истовремено, неопходно је подсетити да је „икономија" била издигнута на ранг једног од битних начела политичке мисли у Византијском царству.[26]

[*Зборник Филозофског факултета у Косовској Митровици 32 (2002), свеска А: филозофски одсек, 225-236*]

[17] Presbeutikos, 119. Превод: *Виз. Извори*, VI, 143 (И. Ђурић).
[18] Plaut, Asinaria, 199.
[19] Liutprandi antapodosis, Liutprandi opera, ed. J Becker, Hannover – Leipzig 1915, 206-207. Нисмо били у прилици да консултујемо најновије издање писане заоставштине Лиутпранда од Кремоне. V. P. Chiesa, Liudprandi Cremonensis opera omnia (Corpus Christianorum Continuatio mediaevalii 156), Turnhout, Brepols 1998.
[20] Odo of Deuil, De prefectione Ludovici VII in orientem. The Journey of Louis VII to the East, ed. V. Gringerick Berry, New York 1965, 12.
[21] G. Villehardouin, La conquête de Constantinople, ed. E. Faral, II, Paris 1973, № 211,10; № 333,142.

[22] Е. Скржинская, *Петрарка о генуэзцах на Леванте*, Византийский временник 2 (1949) 258-261.
[23] Р. Радић, *Страх у позној Византији, 1180-1453*, I, Београд 2000, 37-44.
[24] Повесть, 50.
[25] J. Meyendorff, *Byzantine Theology. Historical trends and doctrinal themes*, New York 1974, 88; *Виз. Извори*, VI, 128 н. 896 (И. Ђурић); *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan, III, New York – Oxford 1991, 1516-1517 (A. Papadakis) (са навођењем релевантне литературе).
[26] E. Arveler, *Politička ideologija Vizantijskog carstva*, prev. B. Bojović, Beograd 1988, 139-153.

ОРЕСТ И ПИЛАД У ВИЗАНТИЈСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ

(Два примера)

У већ класичној и данас углавном прихваћеној дефиницији коју је Георгије Острогорски дао још пре више од шест деценија наглашено је да постоје три битне одреднице које умногоме опредељују историјски феномен Византијског царства. Реч је о римском државном уређењу, хеленској култури и хришћанству.[1] Без било којег од ова три камена темељца Византија се не може ни замислити. Тек њиховим сучељавањем и прожимањем настаје историјска појава коју називамо Византијом. Јер, добро је знано, Византија је у духовном погледу била наставак развитка и историје хеленског духа у средњем веку.[2]

Отуда је и византијска књижевност највећим делом наставак хеленске, односно, хеленистичке књижевности. То, наравно, важи и за византијску историографију, као један од жанрова разгранате византијске књижевности, која представља природни наставак развоја античке грчке историјске мисли, то јест наставак грчке прагматичке историографије.[3] Реч је о континуитету дужем од два миленијума, који своје корене има у делима старогрчке историографије V столећа пре наше ере, о духовној вертикали у чијем се подножју налазе „отац историје“ Херодот и поготово Тукидид, најбољи историчар античког света и највећи узор већине византијских историчара. На другој страни, ова готово непрекинута нит сеже до краја XVI века,

[1] Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт: 1998), 48. Подсетимо се само да је прво немачко издање ове књиге изашло у Минхену давне 1940. године. V. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1940, 16.

[2] *Античность и Византия*, изд. Л. Фрейберг, Москва 1975, 5 сл.; I. Ševčenko, *A Shadow Outline of Virtue: the Classical Heritage of Greek Christian Literature*, Age of Spirituality: Late Antiquity and Early Christian Art, Third to Seventh Century, ed. K. Weitzmann, New York 1979, 53-73; *Byzantium and the Classical Tradition*, ed. M. Mullet – R. Scott, Birmingham 1981, 7 sq.; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan, I, Oxford – New York 1991, 120-122 (A. P. Kazhdan - I. Ševčenko) /у даљем тексту: *ODB*/

[3] *ODB*, II, 937-938 (A. P. Kazhdan)

до такозване „Хронике о турским султанима“ која је једно од последњих дела византијске, односно, грчке историографије.[4]

Када се изречено има у виду, онда је сасвим разумљиво да у делима византијских писаца често наилазимо на реминисценције које се односе на античку историју и митологију. Ту се најчешће срећу алузије и позајмљенице из Хомерових списа, али и из дела многих других аутора као што су, на пример, Хесиод, Езоп, Аристофан или Плутарх. Једна од тих реминисценција је и она која се тиче Ореста и Пилада, двојице јунака древне грчке митологије чије је дружење израсло у симбол искреног и пожртвованог пријатељства.

Као што је познато, Орест је био Агамемнонов и Клитемнестрин син, а Ифигенијин, Електрин и Хрисотемидин брат. Рођен је уочи избијања тројанског рата, и детињство је безбрижно проводио у родитељском дому.[5] Његове невоље су почеле када му се отац вратио кући. Тада је као дечак био сведок страшног злочина. Пред његовим очима Клитемнестра је са Егистом убила Агамемнона. Слична судбина не би мимоишла ни Ореста да није на време склоњен од мајчиног беса. Уточиште је нашао код рођака Строфија који је живео у подножју Парнаса. С друге стране, Пилад је био Строфијев и Анаксибијин син који је одрастао заједно са Агамемновим сином Орестом на очевом двору у Фокиди. Међу двојицом младића родило се велико пријатељство, а Пилад је постао Орестов нераздвојни пратилац.[6] Они су касније заједно отишли у Аргос и ту је Орест убио мајку Клитемнестру и на тај начин осветио оца Агамемнона. Међутим, највеће невоље су наишле тек тада и кроз сва искушења су Орест и Пилад пролазили заједно. Напослетку, када су пребродили све несреће, Орест је најбољем пријатељу Пиладу дао руку своје сестре Електре која му је родила синове Медонта и Строфија.[7]

[4] H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, München 1978, 257-504 (у даљем тексту: Hunger, *Literatur*); J. Karayannopulos – G. Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324-1453)*, Wiesbaden 1982; М. В. Бибиков, *Историческая литература Византии*, Санкт-Петербург 1998, 5-315.

[5] Д. Срејовић – А. Цермановић-Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд 1979, 306-308.

[6] Исто, 341-342.

[7] Исто, 342.

Византијски писци, који су образовани на тековинама античке цивилизације, познавали су причу о Оресту и Пиладу. Поједини од њих су ову метафору дружења које надјачава све препреке уврстили и у своја књижевна дела. У овом малом прилогу биће речи о два писца византијске историје на чијим страницама срећемо помен Ореста и Пилада и њиховог нераздвојног пријатељства. Реч је о Ани Комнини и Нићифору Григори, ромејским ауторима чија историјска дела несумњиво спадају у сам врх византијске историографије. Истовремено, реч је о двоје интелектуалаца који се свакако могу сврстати међу најобразованије Византинце.

Ана Комнина, кћи цара Алексија I Комнина (1081-1143) и царице Ирине Дуке, рођена је 1083, а упокојила се око 1153/1154. године.[8] Историјски спис који је саставила у манастирској тишини и повучености средином XII столећа, а који се сматра ремек-делом византијске књижевности,[9] носи карактеристичан назив *Алексијада* и посвећен је епоси њеног оца.

У свом историјском делу учена принцеза однос браће Исака и Алексија Комнина упоређује са пријатељством Ореста и Пилада. Ана Комнина истиче да се њен стриц Исак одликовао изванредном племенитошћу у речима и делима и умногоме је наликовао њеном оцу Алексију. Исак Комнин се као старији веома бринуо о свом млађем брату. У наставку учена принцеза бележи да се прича како су Орест и Пилад били такви пријатељи и тако су волели један другог да у време боја нису обраћали пажњу на наступајуће непријатеље, већ су штитили један другог од нападача. Сваки је хитао да подметне прса, да на себе прими ударе стрела, уперене на другог. Управо тако су се понашали браћа Комнини. Сваки од браће настојао је да на себе прими опасност која је долазила, а у исто време подвиге, почасти, једном речју, успехе који је досезао један, други је сматрао својим сопственим. Управо су такву љубав браћа Комнини осећали један према другоме.[10] И, заиста, за њихове односе се углавном може рећи да су били узорни.[11] Тако је, на пример, по ступању на престо, у априлу 1081. године, Алексије Комнин у знак захвалности Исаку, који се као старији одрекао претензија на царску титулу у корист млађег брата, доделио новоустановљену титулу севастократора. Реч је о достојанству које је по рангу долазило одмах после царског, потиснувши до тада највишу титулу цезара. Управо је Алексије Комнин титулу цезара обећао своме зету Нићифору Мелисину који је у току борби за византијски престо такође одустао од царских амбиција. Због тога је нови василевс морао да брата почаствује вишим достојанством, па је једноставно увео сасвим нову титулу и поставио је на прво место на званичној хијерархијској листи.[12] Истине ради, упркос овим неспорним чињеницама о љубави међу браћом остају подаци саме Ане Комнине о томе да је и међу Алексијем и Исаком Комнинима каткад долазило до несугласица и да њихови односи нису били идеални.[13]

Нићифор Григора, великан византијске историографије XIV столећа,[14] такође у својој списатељској ризници има синтагму о пријатељству двојице јунака грчке митологије.[15] На једном месту у „Ромејској историји" он упоређује однос византијског цара Јована VI

[8] *Византијски извори за историју народа Југославије*, III, Београд 1966, 367-369 (Б. Крекић); Hunger, *Literatur*, I, 400-409; *ODB*, II, 1142 (A. Kazhdan); *Anna Komnene and Her Times*, ed. Th. Gouma-Peterson, New York – London 2000, 1-185.

[9] J. Ljubarskij, *Why is the Alexiad a masterpiece of Byzantine Literature*, Anna Komnene and Her Times, ed. Th. Gouma-Peterson, New York – London 2000, 169-186.

[10] Annae Comnenae Alexias, rec. D. R. Reinsch – A. Kambylis, Berlin – New York 2001, 56.

[11] За основне податке о Алексију Комнину в. F. Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081-1118)*, Paris 1900 (reprint: New York s. d.); M. Angold, *The Byzantine Empire, 1025-1204: A Political History*, London – New York 1984, 102-149; *ODB*, I, 63 (C. M. Brand – P. Grierson – A. Cutler); *Alexios I Komnenos*, ed. M. Mullett – D. Smythe, I, Papers, Belfast 1996, 1-417. Што се тиче старијег брата Исака Комнина в. B. Skoulatos, *Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse*, Louvain 1980, № 84, 124-130; K. Varzos, *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, I, Thessalonike 1984, № 12, 67-79; *ODB*, II, 1144 (Ch. M. Brand)

[12] Б. Ферјанчић, *Севастократори у Византији*, Зборник радова Византолошког института 11 (1968) 141-143.

[13] На то је упозорио Ј. Љубарски у коментару превода "Алексијаде". В. *Анна Комнина, Алексиада*, Вступительная статья, перевод и комментарий Я. Н. Любарского, Москва 1965, 470 н. 246.

[14] Hunger, *Literatur*, I, 453-465; *Византијски извори за историју народа Југославије*, VI, Београд 1986, 145-153; (С. Ћирковић); *ODB*, II, 874-875 (A.-M. Talbot)

[15] Нићифор Григора у свом спису у више наврата користи метафору о Оресту и Пиладу. V. Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. L. Schopen, II, Bonnae 1830, 583, 649, 718, 799 (у даљем тексту: Greg. II). Cf. *Nikephoros Gregoras, Rhomäische Geschichte, Historia Rhomaïke*, übersetzt und erläutert von Jan Louis van Dieten (Bibilothek der griechischen Literatur, Band 24), III, Stuttgart 1988, 249 n. 35. Међутим, у овом малом прилогу осврнућемо се само на један случај о којем ће у даљем тексту бити више речи.

Кантакузина (1347-1354) и ајдинског емира Умура (1334-1348) са присном оданошћу Ореста и Пилада.[16] Византијски полихистор је иначе о селџучком владару писао бираним речима и веома похвално. Међутим, упркос похвалама које је о господару емирата Ајдин изрекао ромејски историчар, у овом поређењу, ипак, не можемо а да не видимо и извесну дозу малициозности, усмерене према Јовану Кантакузину.[17] Добро је познато да су византијском цару и доцније монаху пребацивали да је довео Турке у Европу. Истина, он се у грађанском рату (1341-1347) ослањао на помоћ најпре ајдинског емира Умура, а касније и османског владара Орхана (1326-1362).[18]

И, заиста, Умур је у неколико наврата помогао Византији, а поготово Јовану Кантакузину. Тако се на позив свог ромејског пријатеља, владар емирата Ајдин, који је Царству пружио велику помоћ у борби против Албанаца 1338. године, спремно појавио у Тракији почетком 1343, водећи многољудну војску.[19] Ова акција била је планирана да ободри Кантакузина у јеку грађанског рата и олакша положај града Дидимотике, у којој су се налазиле узурпаторова супруга и ћерке, а коју су опседали одреди цариградског регентства. Премда ова селџучка експедиција није дуго трајала – по свој прилици била је прекинута због оштре зиме – њен стварни учинак није био безначајан. Међутим, у годинама које су следиле Јован Кантакузин није више могао озбиљније да рачуна на подршку ајдинског емира, поготово после 1344. године, будући да је нова крсташка кампања непосредно угрозила Умурове области, у првом реду Смирну, а у једној од тих борби 1348. године погинуо је и сам селџучки владар. То ипак није значило да је Јован Кантакузин морао сасвим да се лиши помоћи свог исламског пријатеља. Тако су се одреди ајдинског емира обрели у Европи 1343, 1345. и 1346, па је чак и у пролеће 1348. године Умур био приправан да помогне сада већ цару Јовану VI Кантакузину који је намеравао да крене против српског владара Стефана Душана (1331-1355).[20]

[16] Greg. II, 649.
[17] Р. Радић, *Време Јована V Палеолога (1332-1391)*, Београд 1993, 140.
[18] J. Gill, *John Cantacuzenus and the Turks*, Byzantina 13-1 (1985) 55-76.
[19] К. Жуков, *Эгейские Эмираты в XIV-XV вв.*, Москва 1988, 39-44.
[20] P. Lemerle, *L'émirat d'Aydin, Byzance et l'occident. Recherches sur "La geste d'Umur Pacha"*, Paris 1957, 158 sq.

С друге стране, и Јован Кантакузин је узвраћао благонаклоност свом турском пријатељу. Тако је, на пример, послао писмо упозорења да се у западној Европи, под будном присмотром папе Климента VI (1342-1352) и у тајности, припрема крсташки поход против малоазијске Смирне, главног упоришта флоте ајдинског емира. Кантакузиново упозоравајуће писмо, међутим, стигло је прекасно у Умуров табор.[21]

Занимљиво би било видети како је сâм Јован Кантакузин видео свој однос са Умуром. У историјском делу које је изашло испод његовог пера, спису написаном у облику мемоара, цар-писац између осталог наглашава како му је ајдински емир приликом њихових сусрета исказивао велико уважавање: сишао би с коња, пешке му пришао и проскинезом изразио поштовање.[22]

У два наведена примера из историјских дела Ане Комнине и Нићифора Григоре употребљена је синтагма о нераскидивом пријатељству јунака древне грчке митологије Ореста и Пилада. У спису учене принцезе реч је о братском односу Алексија и Исака Комнина, односу који, истина, није увек био савршен, али је углавном почивао на великом међусобном уважавању и пожртвованости. Када је реч о историји Нићифора Григоре са Орестом и Пиладом су упоређена двојица ондашњих владара – византијски Јован Кантакузин и селџучки Умур – који су тесно сарађивали. У овом случају, међутим, верујемо да Григорино поређење садржи и извесну ноту малициозности. Како било, и Ана Комнина и Нићифор Григора су у својим историјским списима веома умешно употребили симбол античког пријатељства.

[*Зборник радова Византолошког института 44/1 (2007) 191-195 /на енглеском језику, са Душаном Корaћем/*]

[21] *A History of the Crusades*, ed. K. Setton, vol. III, The Fourteenth and Fifteenth Centuries, ed. H. Hazard, Madison, Wisconsin 1975, 60 (D. Geanakoplos)
[22] Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum I-IV, ed. L. Schopeni, II, Bonnae 1831, 393.

ДОПРИНОС ВИЗАНТИЈСКИХ ЛЕКАРА СРЕДЊОВЕКОВОЈ МЕДИЦИНИ

(Неколико примера)

Упркос неоспорној чињеници да је у односу на античку медицину – која је пак много дуговала медицини древног Египта – византијско лекарство доживело одређену осеку, не може се порећи да су ромејски лекари на извесним пољима унапредили постојећа знања.[1] Византинци су поклањали посебну пажњу медицини, али их је пре свега интересовала њена практична страна. Отуда не треба да изненађује чињеница да византијска медицина није знатније унапредила теоријску основу ове дисциплине јер се слабо бавила анатомијом, физиологијом и патологијом, али је у великој мери усавршила вештину дијагностике и терапије, као и хируршку оперативну технику, фармакопеју и фармацију.

Без обзира на чињеницу што су на болести махом гледали као на божју казну за почињене грехе, казну коју треба стоички подносити, Византинци су такође сматрали и да се болести могу сузбијати лечењем.

Однос Византинаца према медицини и посебно лекарима у најмању руку био је амбивалентан, а то се двојство не ретко испољавало у крајњим опречностима. Ромеји често нису имали високо мишљење о својим лекарима. Цар Алексије III Анђео (1195-1203), који је патио од дугих и мучних напада костобоље, обрушавао се на лекаре говорећи да они препоручују само пургативе и никада болеснима не дају некакав други лек.[2] Димитрије Кидон, истакнути интелектуалац и политичар XIV века, у једном писму саопштава да је његов страх од лекара већи него страх од болести. Они улажу све своје напоре у брбљање бесмислености и обмањивање, не примећујући да мудрим саветима одржавају болест или је још више погоршавају.[3] И Кекавмен, писац XI века, саветовао је своје читаоце да у случају болести не иду код лекара него да се лече постом.[4] Византинци су радо збијали шале на рачун својих лекара и умели су да неправедно потцењују њихова знања и умешност. Каткад су те шале биле веома грубе и готово на ивици доброг укуса. У њима су лекари представљани као џангризаве и зловољне незналице. У збирци византијских вицева *Филогелос*, што би у преводу значило *Љубитељ смеха*, збирци која садржи две стотине шездесет пет шала, налази се чак двадесетак вицева о лекарима.[5]

О високим дометима ромејске медицине, пре свега њене хирургије, на убедљив начин сведочи и једна епизода из средине X века. Наиме, Теофанов настављач најподробније,[6] а Симеон Логотет,[7] Јован Скилица[8] и Михаило Глика[9] нешто сажетије и сведеније, казују о пару „сијамских" близанаца. Они кажу да се ово чудовиште, двојица дечака окренутих лицем у лице, а пореклом из Јерменије, појавило у Цариграду. Дуго су боравили у византијској престоници и изазивали запрепашћење и неверицу међу тамошњим житељима. Како је у складу са средњовековним начином мишљења њихова појава схваћена као лош знак, после извесног времена су одведени из Цариграда. Ипак, за владе Константина VII Порфирогенита, дакле у годинама после 945, поново су се обрели на Босфору. Пошто је један од њих преминуо цариградски лекари су извршили хируршки захват и раздвојили их. Ипак, после три дана и други од браће близанаца се упокојио. Данашњи стручњаци, добро свесни тежине задатка и медицинског изазова пред којим су се нашли византијски лекари, сматрају да се упркос коначном исходу, занатски гледано,

---

[1] За основне податке о византијској медицини в. O. Temkin, *Byzantine Medicine, Tradition and Empiricism*, Dumbarton Oaks Papers 16 (1962) 95-115; *Simposium on Byzantine Medicine*, Dumbarton Oaks Papers 38 (1984) 1-259; *Культура Византии*, III (XIII – первая половина XV в.), Москва 1991, 370 сл. (С. Н. Гукова).

[2] Nicetae Choniatae Historia, ed. J. A. Van Dieten, Berolini 1975, 497.

[3] Démétrius Cydonès. Correspodance, publiée par R. Loenertz, I, Città del Vaticano 1956, № 110, p. 149. Уп. М. А: Поляковская, *Портреты византийских интеллектуалов. Три очерка*, Санкт-Петербург 1998[2], 93.

[4] *Кекавмен. Советы и рассказы, (Поучение византийского полководца XI века)*, Подготовка, введение, перевод с греческого и коментарий Г. Г. Литаврина, Санкт-Петарбург 2003[2], 240.

[5] Philogelos. Der Lachfreun von Hierokles und Philagrios, ed. A. Thierfelder, München 1968, 28 sq.

[6] Theophanes Continuatus, ed. I. Bekker, Bonnae 1838, 433.

[7] Symeonis Magistri Annales, ed. I. Bekker, Bonnae 1838, 749.

[8] Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, rec. I. Turn, Berolini et Novi Eboraci 1973, 232.

[9] Michaelis Glycae Annales, ed. I. Bekker, Bonnae 1836, 560.

интервенцији ромејских хирурга може приписати епитет задовољавајуће.[10] Колико је познато, био је то најстарији познат захват на сијамским близанцима у историји.

С тим у вези неопходно је поменути да је само двадесетак година после ове операције у Цариграду, 963. године, у калифату забележен случај двојице двадесетпетогодишњих сијамских близанаца. Међутим, тамошњи, арабљански лекари одбили су да изврше операцију стојећи на становишту да за такав подухват једноставно нису кадри.[11] Од овог времена, подсетимо се, све до друге половине XVII века, када је прослављени Кениг хируршки успешно одвојио пар сијамских близанаца, није било сличних покушаја.[12]

Византијски лекари су наследили традицију грчко-римске медицине, а ауторитети какви су били Хипократ и Гален увек су представљали основне изворе лекарског знања у царству Ромеја. Допуштено је направити и једну компарацију: оно што су значили Платон и Аристотел у античкој филозофији то су били Хипократ и Гален у античкој медицини. Водећи медицински центар у раној Византији, умесно је рећи и читавог Средоземља, била је Александрија а најчувенији лекари Оривасије, лекар цара Јулијана Отпадника (361-363), Аетије из Амиде и Павле са Егине.[13]

После коначног арабљанског освајања Александрије, 646. године, пресечена је и делатност знамените школе. Када се говори о византијским изворима и уопште о научној литератури наступили су „мрачни" или „тамни" векови. Данас постоје одређене недоумице око тумачења како је сачувана дотадашња медицинска наука, како античка тако и рановизантијска. Основано се претпоставља да је тада нестао читав низ важних списа. Отуда и питање које се односи на доцнију византијску медицину: Како су, примерице, Галенове списе читали и проучавали византијски аутори X и XI столећа? Два су начина на који су списи античких аутора на пољу медицине могли да доспеју до потоњих Византинаца, под претпоставком да су заиста нестали у бурним деценијама VII и VIII века, како верују поједини

[10] G. E. Pentogalos – J. G. Lascaratos, *A Surgical Operation Performed on Siamese Zwins during the Tenth Century in Byzantium*, Bull. Hist. Med. 58 (1984) 99-102.
[11] Ibid. 102.
[12] Ibid.
[13] S. Vryonis, *The Medical Unity of the Mediterraneam World in Antiquity and Middle Ages*, Herakleion – Rethymnon 1991, 25 (у даљем тексту Vryonis, *The Medical Unity*).

византолози. Један пут би био преко сиријских превода – реч је о веома богатој и разуђеној књижевности о којој се понекад недовољно зна – а други преко арапских превода. Сиријска школа је наставила да негује грчки језик и књижевност, посебно Аристотела, математичке и друге научне текстове, а међу њима и Галенова дела.[14]

С друге стране, узајамни утицаји византијске и арабљанске цивилизације – интеракција која је била плодотворна за обе стране – добро су познати, као и чињеница да је медицина у арабљанском свету, делом ослоњена на античку грчко-римску традицију, достигла веома висок ниво.[15] Савремени научници, не без извесног чуђења, наглашавају да су Галенови текстови, односно њихови преводи на арапски, веома брзо нашли свој пут у арабљанском свету.[16] У вези с тим ваља напоменути да нема доказа да су муслимански освајачи уништили традицију лекарства коју су затекли у Александрији. То је стара прича према којој су исламски одреди после запоседања града Александра Великог у току шест месеци ложили многобројне пећи градских купатила књигама надалеко чувене Александријске библиотеке. Истина је унеколико другачија: најпре је велику Птоломејеву библиотеку у Александрији, најславнију у Старом веку, запалио Цезар још 48. године пре наше ере – реч је о такозваној „библиотеци мајци" – а затим и Теодосије I Велики (379-395) у време одлучног раскида са паганством око 380. године – реч је о такозваној „библиотеци ћерци".[17] Штавише, поуздано се зна да су арапски преводи Галена у XI и XII веку преведени на латински и преко Италије и Шпаније постали доступни научној јавности западне Европе. На тај начин је био затворен својеврстан круг – чије су главне тачке биле древни Египат, стара Грчка, Рим, Византија, арабљански свет, латински свет – који је у већој или мањој мери гравитирао Средоземљу.[18]

О угледу арабљанске медицине на посебан начин казује и једна епизода из византијске историје. Када се крајем пролећа 1341. године разболео василевс Андроник III Палеолог (1328-1341), који

[14] Ibid. 27.
[15] Ibid. 27-28.
[16] Ibid. 28.
[17] F. Hiti, *Istorija Arapa od najstarijih vremena do danas*, Sarajevo 1973[2], 130.
[18] Vryonis, *The Medical Unity*, 30.

је и у претходним годинама опасно побољевао, и када је стање постало сасвим критично, осим византијских позвана су и тројица турских лекара. Наравно, Турци су као „млађа" арапска духовна браћа баштинили традицију арабљанске медицине. Цару је прописана врло строга дијета, али је Андроник III, познат по недисциплини, па и крајњој небризи за властито здравље, поступао управо супротно. Уследили су ново погоршање и вишечасовни губици свести, и цар је преминуо 15. јуна 1341. године.[19] Један грчки историчар медицине, иначе и сам угледан лекар, на основу података из историјских дела Нићифора Григоре и Јована Кантакузина установио је да је Андроник III Палеолог пуних двадесет година (1321-1341) заправо боловао од маларије, а кома која је претходила његовој смрти по свој прилици представљала је церебралну манифестацију хроничне маларије.[20]

С друге стране, поједини извори доносе сасвим другачију слику о људима упућеним у тајне медицинске науке. Зна се, на пример, да је покровитељ лекара био Сампсон Ксенодох (Странопримац), лекар родом из Рима који је у Цариграду утемељио болницу за бесплатно лечење и који се прославио тако што је наводно молитвама исцелио болесног цара Јустинијана I Великог (527-565). Црква је 27. јуна празновала преподобног Сампсона и тога дана су поворке Византинаца обилазиле његове мошти у престоничком храму Светог Мокија.[21] Учена принцеза Ана Комнина, и сама веома добро упућена у медицину, са дужним уважавањем пише о лекарима који су лечили њеног оца василевса Алексија I Комнина (1081-1118).[22] Јеврејски ходочасник Венијамин из Туделе, који је шездесетих година XII столећа походио Цариград, бележи да је Манојло I Комнин (1143-1180) исказивао велико поштовање према Соломону Хамитсри, јеврејском лекару и рабину који је бринуо о царевом здрављу.

[19] Р. Радић, *Време Јована V Палеолога (1332-1391)*, Београд 1993, 112-114 (са навођењем изворних података).

[20] J. Lascarator, *The fatal disease of the Byzantine Emperor Andronicus III Palaelogus (1328-1341 AD)*, Journal of the Royal Society of Medicine 90 (February 1997) 106-109.

[21] *Культура Византии*, II (вторая половина VII – XII в.), Москва 1989, 322 (З. Г. Самодурова).

[22] Р. Радић, *Костобоља у историјским делима Михаила Псела и Ане Комнине*, Повеља 2 (Краљево 2003) 146-151.

Њему је било дозвољено да градским улицама јаше на коњу што је иначе у ромејским градовима било забрањено муслиманима, Јеврејима и уопште свим нехришћанима. Управо захваљујући лекару Соломону, јеврејски становници мегалополиса на Босфору уживали су неку врсту олакшица које су ублажавале њихову потлаченост.[23]

Византијски лекари су дали значајан допринос када се радило о костобољи, болести која је у средњем веку била веома распрострањена. Према чињеницама које утврђује медицина, костобоља настаје као последица поремећаја метаболизма пурина који се очитује у повећању нивоа мокраћне киселине у серуму и таложењем у ткивима, посебно у зглобовима и њиховој околини.[24] Премда се за гихт знало и много раније, Хипократ је у V веку пре наше ере уочио и изнео неке карактеристике гихта које прихвата и савремена медицинска наука. Наводимо неке од њих: евнух не оболева од гихта и не ћелави, мушкарци не оболевају од гихта пре пубертета, а жене пре менопаузе, гихт се јавља у пролеће и у јесен. У Хипократовим списима ова бољка се наводи као најснажнија, најупорнија и најболнија од болести зглобова.[25] Већ је у то време било познато да се од костобоље непосредно не умире и да она најчешће погађа ножни палац. „Отац" медицине је проницљиво претпоставио да је за појаву бола и отока у зглобу одговорна нека материја у крви која повремено „капље" у зглоб изазивајући запаљење.[26] Постоје уверљива сведочанства да је у античко доба гихт био веома распрострањена болест. Тако, на пример, грчки лекар Гален наводи случајеве Пријама и Ахила, учесника тројанског рата, као и Едипа из Тебе. Костобоља се помиње и у литерарним делима: Цицерон, Хорације, Јувенал и Марцијал често говоре о гихту, а Лукијан је написао

[23] *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, ed. M. N. Adler, London 1907 (репринт: New York 1964) 14. Уп. Р. Радић, *Јеврејски ходочасник Венијамин из Туделе путује Византијским царством*, Из Цариграда у српске земље. Студије из византијске и српске књижевности, Београд 2003, 238-239.

[24] W. N. Kelley – T. D. Pallela, *Gout and other disorders of purine metanolism*, Harrison's Principles of Internal Medicine, ed. J. D. Wilson, New York 1991[12], 1834-1841; A. Schiller, *Bones and joints*, Pathology, ed. E. Rubin – J. L. Farber, Philadelphia 1994, 1273-1346.

[25] *Medicinska enciklopedija X*, Zagreb 1965, 153-160 (S. Čunović – T. Dürrigl).

[26] D. Vukotić, *Giht. Kako nastaje i kako se leči*, Beograd – Zagreb 1989, 6 (у даљем тексту: Vukotić, *Giht*).

бурлескну трагедију о моћи богиње Подагре и беспомоћности терапије.[27]

Сматра се тачним оно што је један уважени лекар из XVIII столећа изрекао на готово шаљив начин, нагласивши да гихт напада „више богате него сиромахе, више мудре него смешне и да краљеве, владаре, генерале, војнике и адмирале флоте, филозофе и многе друге захвата знатно чешће“.[28] Тако се зна да су многе истакнуте историјске личности боловале од гихта: Александар Велики, Атила, Осман I, Карло V, Филип II, Хенрих VIII, Микеланђело Буонароти, Мартин Лутер, Галилео Галилеј, Исак Њутн, Имануел Кант, Чарлс Дарвин, Петер Паул Рубенс, Јохан Волфганг Гете, Александар Васиљевич Суворов, Ото фон Бизмарк, Стендал.[29]

Као и у античко доба у средњовековном свету костобоља је била веома честа болест. Наравно, ни Византија у том погледу није представљала никакав изузетак. Сачувана сведочанства, расута у најразноликијим изворима, речито сведоче у прилог распрострањености костобоље у царству Ромеја.[30] У медицинском трактату који је на основу неких старијих сродних списа и сопствене вишегодишње праксе саставио именом непознати византијски лекар и који се датује у широк временски период од средине XI до друге половине XIV века, између осталог, налазе се и рецепти против подагре.[31] Византијска медицина, коју је више занимала практична страна ове научне дисциплине а мање њена теоријска основа, донекле је унапредила античка знања о гихту. Зна се да је ромејски лекар Димитрије Пепагомен у првој половини XV века написао један трактат о гихту (који је касније са грчког преведен на латински

[27] *Medicinska enciklopedija X*, Zagreb 1965,.153 (S. Čunović – T. Dürrigl).
[28] I. Jajić, *Reumatske bolesti s vježbama za reumatičare. Priručnik za bolesnike*, Beograd – Zagreb 1978, 107; L. W. Conrad – M. Neve – V. Nutton – R. Porter – A. Wear, *The Western Medical Tradition 800 BC to AD 1800*, Cambridge 1995, 401, 408 418, 442.
[29] Vukotić, *Giht*, 7.
[30] E. Jeanselme, *La goute à Byzance*, Bull. de la Soc. d'Hist. de la Médecine 17 (1920) 1-28; J. Lascaratos, *'Arthritis' in Byzantium (AD 324-1453): unknown information from non-medical literary sources*, Annales of the Rheumatic Diseases, vol. 54, N° 12, December 1995, 951-957 (у даљем тексту: Lascaratos, *'Arthritis' in Byzantium*).
[31] Г. Г. Литаврин, *Византийский медицинский трактат XI-XIV вв. (по рукописи Cod. Plut. VII, 19 Библиотеки Лоренцо Медичи во Флоренции)*, Византийский временник 31 (1971) 271 (=*Византийский медицинский трактат XI-XIV вв.*, Санкт-Петербург 1997², 74-75).

језик).[32] Сматра се да су већ византијски лекари познавали колхикум, који су називали хермодактил, лек против костобоље. Чини се да га је први препоручио Јаков Психристус, лекар цара Лава I (457-474), у V столећу, а да су његов рецепт следили Аетије из Амиде (VI век), Павле са Егине (VII век) и Јован Актуарије (XIII/XIV век).[33] Ипак, колхицин, лек који ублажава акутне нападе костобоље, пронађен је тек средином XVII столећа.[34] Према неким мишљењима византијски лекари – пре свих поменути Аетије из Амиде – разликовали су гихт од реуматизма.[35] Иначе, историчари медицине данас сматрају да све до XVI века у научном погледу костобоља није била јасније одвојена од осталих облика артритиса.[36]

Примери које смо изнели показују једну од основних одлика византијске медицине, а то је пре свега чињеница да је њу првенствено занимала практична страна. Отуда је византијска медицина, како је већ наглашено, у великој мери усавршила вештину дијагностике и терапије, као и хируршку оперативну технику, фармакопеју и фармацију. Уосталом, шире гледано, то је била и једна од главних одлика византијске цивилизације, особина да у себи садржи и нешто епигонско, то јест да подражава, и еклектичко, да позајмљује, али јој се не може порећи изванредна и драгоцена моћ синтезе. Реч је о способности да на основу познатих тековина створи нешто ново, а управо је та одлика ромејске цивилизације нешто што се понекад заборавља или не схвата довољно озбиљно.

[*Ниш и Византија: други научни скуп, Ниш, 3-5. јун 2003, Зборник радова II, Ниш 2004, 71-77*]

[32] *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, ed. E. Trapp, Fasc. 9, Wien 1989, N° 22359.
[33] Lascaratos, *'Arthritis' in Byzantium*, 956.
[34] W. S. Copeman, *Historical Aspects of Gout*, Clinical Orthopedics and Related Research 74 (1970) 14-22.
[35] В. Станојевић, *Историја медицине*, Београд – Загреб 1953, 204.
[36] *The Cambridge Encyclopedia of Human Patology*, by A. C. Aufderheide – C. Rodrigez-Martin, Cambridge 1998, 110.

О ВЕРНИЦИМА И ПРЕВЕРНИЦИМА

(Две цртице из XIV века)

У српском језику је веома позната и распрострањена реч *верник*. Ако погледамо одговарајуће речнике уз њу ћемо видети следећа објашњења: онај који исповеда неку религију, који припада некој верској заједници; онај који је одан некоме или нечему, присталица, привржeник.[1] На исти начин позната је и реч *неверник*, која има супротно значење, која је, дакле, антоним у односу на реч *верник*. Отуда уз реч *неверник* стоје објашњења: онај који се отуђио од вере, отпадник од вере; онај који није религиозан, који не верује у бога, атеиста; онај који је неверан, онај који је изневерио, издао, издајица, издајник, вероломник, итд.[2]

Међутим, у српском језику постоји и реч *преверник*, која је на својеврстан начин негација речи *верник*. Уз њу се налази сажето објашњење – онај који превери. При том, уз глагол *преверити* у речницима, између осталог, можемо да прочитамо: променити веру, прећи у другу веру, прекршити веру, изневерити.[3] Истина, утисак је да је реч *преверник* готово изишла из говорног језика, да је некако, рекли бисмо чак и неправедно и без јаснијег разлога, потиснута туђицама *конвертит* или *ренегат*, да је, дакле, наставила да живи углавном у речницима и у речнику људи који негују помало архаично изражавање.

Када се говори о људима и њиховој привржености религији, Средњи век је био „доба вере" у најплеменитијем значењу тог израза. За веру се ратовало, живело се у најстрожој усамљеничкој повучености, подношене су велике жртве. У овом прилогу биће реч о две особе, једној жени и једном мушкарцу, који су живели у XIV столећу. Прва од њих, дакле, жена, била је непоколебљиви верник, а друга, мушкарац, у неколико је наврата променио веру.

[1] Српска академија наука и уметности, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књ. II, богољуб – Вражогрнци, Београд 1962, 531 (у даљем тексту: *Речник САНУ*); Матица Српска – Матица Хрватска, *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књ. 1, А-Е, Нови Сад – Загреб 1967 (репринт: Нови Сад 1982), 355 (у даљем тексту: *Речник МС*)

[2] *Речник МС*, књ. 3, К-О (косјерић - огранути), Нови Сад – Загреб 1969 (репринт: Нови Сад 1982), 670; *Речник САНУ*, књ. XV, накласати - недотруо, Београд 1989, 710-711.

[3] *Речник МС*, књ. 4, О-П (ограшје - претња), Нови Сад 1971 (репринт: Нови Сад 1982), 883.

Племенита „Скиткиња"

Животи обичних људи понекад могу да наликују на најузбудљивији роман и у стању су да надмаше машту даровитих писаца који заплићу и расплићу судбине својих књижевних јунака. Једну такву животну причу, препуну преокрета и ломова, срећемо на страницама *Ромејске историје* Нићифора Григоре, византијског историчара XIV века.[4] Очигледно да је судбина једне жене, која није ни била византијског порекла, оставила толико снажан утисак на знаменитог византијског полихистора да је решио да је укључи у свој историјски спис.

Пошто је испричао о комети, односно звезди репатици у облику мача, која се појавила 26. јуна 1337. године, Нићифор Григора доноси дирљиву причу о једној Скиткињи. Он не наводи њено име већ само каже да је имала пребивалиште с оне стране Истра.[5] Будући да је Истар антички назив за Дунав, то значи да је живела у области смештеној на левој обали ове велике реке, односно на простору данашње Румуније. На самом почетку је неопходно разрешити шта појам Скити значи у делу Нићифора Григоре. Уопште, византијски писци су под овим архаичним етнонимом, у зависности од епохе и аутора, подразумевали различите народе, превасходно оне који су долазили из Азије, дакле Хуне, Аваре, Бугаре, Хазаре, Турке, Угре, Печенеге, Кумане, Татаре.[6] У Григориној историји Скити су Кумани или Татари. С обзиром на место обитавања, са великом

[4] О њему в. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, München 1978, 453-465; *Византијски извори за историју народа Југославије*, VI, Београд 1986, 145-153 (С. Ћирковић); *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan, II, Oxford - New York 1991, 874-875 (A.-M. Talbot).

[5] Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. L. Schopen - I. Bekker, I, Bonnae 1829, 542, 23-24. (у даљем тексту: Greg. I)

[6] Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinishen Quellen, München 1958[2], 167-168.

сигурношћу можемо рећи да је поменута „Скиткиња" била, заправо, куманског порекла.[7]

Кумани су народ турског порекла који је средином XI столећа дошао из Азије и у степама источне Европе почео полако да смењује етнички сродне Печенеге.[8] Крајем XI века пљачкали су византијске земље, али су у бици код Лебуниона 1091. године помогли цару Алексију I Комнину (1081-1118) да нанесе тежак пораз Печенезима.[9] Њихови напади на Византијско царство наставили су се до 1160. године када престају да буду озбиљна опасност. Део Кумана је дошао у Византију, примио хришћанство, добио поседе и служио у царској војсци.[10]

Нићифор Григора наглашава да „Скиткиња" није имала ни мужа, ни деце.[11] Једног дана пред вратима свога дома она је видела заробљенике који су били доведени из Тракије. Радило се о Византинцима који су били ухваћени приликом куманских провала у

[7] С. Иванов, *Византийское миссионерство. Можно ли сделать из «варварина» христианина*, Москва 2003, 277.

[8] D. A. Rasovskij, *Les Comans et Byzance*, Известия на Българския Археологически Институт 9 (1935) 346-354; Д. А. Расовский, *Половцы*, *Seminarium Kondakovianum* 7 (1935) 245-262; 8 (1936) 161-162; 9 (1937) 71-85; 10 (1938) 155-178; 11 (1940) 95-128; G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles 1954, 48-53, 62; С. Плетнева, *Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях*, Материалы и исследования по археологии СССР, № 62, Moskva 1958; P. Diaconu, *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*, Bucuresti 1978; O. Pritsak, *The Polovcsians and Rus'*, Archivium Euroasiae Medii Aevi 2 (1982) 321-380; P. B. Golden, *Cumanica I. The Qipčaqs in Georgia*, Archivium Euroasiae Medii Aevi 4 (1984) 45-87; A. Savvides, *Οι Κόμανοι (Κούμανοι) και το Βυζάντιο*, Byzantina 13-2 (1985) 937-955; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I (New York – Oxford 1991), 563-564 (O. Pritsak); *Lexikon des Mittelalters*, V, Stuttgart 1999, 1568-1569 (H. Göckenjan).

[9] Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт: 1998), 339 (у даљем тексту: Острогорски, *Историја*).

[10] Г. Острогорски, *Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама*, Београд 1951, 32-35, 41 (=Сабрана дела, књ. I, *О византијском феудализму*, Београд 1969, 166-169, 177); Г. Острогорски, *Још једном о пронијарима Куманима*, Зборник Владимира Мошина, Београд 1977, 63-74; M. Bartusis, *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1992, 26 et passim.

[11] Greg. I, 542 24 – 543 1. Уп. С. Я. Гаген, *Брак с пленным: юридический аспект (Рассказ Никифора Григоры о «скифянке»)*, Античная древность и средние века 36 (2005) /Материалы XII международных научных Сюзюмовских чтений (Севастополь, 6-10. сентября 2004. г.)/, 250-251 (у даљем тексту: Гаген, *Брак с пленным*)

ромејске области. „Скиткиња" је купила једног од заробљеника и узела га себи за мужа. Нићифор Григора такође истиче да је ова жена одавно желела да се пресели Ромејима, то јест у Византијско царство, и да прими свето крштење.[12] Познато је да је у ранијим раздобљима, али и у XIV веку, долазило до христијанизације Кумана. Подсетимо се само чињенице да је отац чувеног византијског војсковође Сиргијана био куманског порекла, док му је мајка била аристократкиња из рода Палеолога, последње ромејске царске династије.[13]

Да би била сасвим сигурна у новосклопљену везу са византијским заробљеником, „Скиткиња" је под заклетвом обавезала свог мужа да не сме да напусти заједнички живот с њом чак ни онда када би се преселили негде другде. Међутим, у очекивању прикладног времена за пресељење прошла је читава година. За то време „Скиткиња" је родила једно дете, а друго је било на путу. Деца су, како каже Нићифор Григора, повећала њену љубав према мужу.[14] Оставићемо по страни, бар за тренутак, чињеницу да је мужа стекла под веома неуобичајеним околностима.

Онда је уследио несвакидашњи заплет. Наиме, догодило се да се следеће године појавила прва супруга бившег заробљеника. И она је доведена као плен после новог куманског упада у византијске земље. Према Григориним речима, сусрет двоје доскорашњих супружника – у далеким и туђинским прекодунавским областима – био је дирљив и није прошао без суза.[15] Нова ситуација је уплашила „Скиткињу" јер је предосетила да се њена срећа може ненадано сасвим помутити. На помолу је био замршен љубавни троугао.

„Скиткиња" не само да се није расрдила на свога мужа него није ни постала љубоморна у односу на његову прву жену. Ужурбано је размишљала шта јој је чинити у прилично заплетеној ситуацији. И нашла је помало парадоксално решење: да би на неки начин ипак остала господар ситуације решила је да откупи своју супарницу. Рачунала је да ће јој ова помагати у домаћинству и да ће истовремено и самој Византинки бити лакше у мужевљевој бли-

[12] Greg. I, 543, 2-3. Уп. Гаген, *Брак с пленным*, 251.

[13] Острогорски, *Историја*, 466.

[14] Greg. I, 543, 3-9. Уп. Гаген, *Брак с пленным*, 251-252.

[15] Greg. I, 543, 10-13. Уп. Гаген, *Брак с пленным*, 252.

зини.[16] У ствари, то је био не само племенит гест „Скиткиње" него и за њу најцелисходнији начин да обоје некадашњих супружника увек држи на оку.

Затим је дошло до новог заплета. Улучивши прву повољну прилику, „Скиткиња" је примила свето крштење и дошла у Цариград.[17] На тај је начин она је и одржала своју реч о привржености хришћанској религији, истовремено показујући да се вера носи у души и да се не стиче пореклом. Међутим, долазак у туђу земљу донео је и нове неприлике за дошљакињу.

Изнова се обревши у својој отаџбини, прва жена је проценила да је куцнуо час да потражи своја изгубљена права. Она је отишла код васељенског патријарха, дакле обратила се највишој црквеној инстанци, и уз вапаје и сузе пожалила ромејском архипастиру.[18] Премда Нићифор Григора на наводи првосвештениково име, по свој прилици реч је о цариградском патријарху Јовану XIV Калекасу (1334-1347).[19]

Византинка се жалила на увреде које јој је нанела „Скиткиња" будући да јој је, по њеним речима, силом преотела супруга. Да би стекао праву слику о занимљивом сукобу, разборити црквени великодостојник желео је да чује и другу страну. Када се појавила новопечена хришћанка и подробно испричала своју причу о томе како се све одиграло дошло је до тешко решиве ситуације. Наиме, није се нашао нико ко би „Скиткињи" могао да припише некакву кривицу.[20] Правно гледано, дошљакиња из прекодунавских области била је заправо господарица некадашњег византијског брачног пара. Непобитна је истина да их је својим новцем спасла од дивљих звери, како бележи Нићифор Григора.[21]

Они који су били надлежни да разреше овај спор нашли су се пред веома тешким и осетљивим задатком. Према византијском законодавству, како прописују „Дигесте", законски зборник из VI

[16] Greg. I, 543, 13-16. Уп. Гаген, *Брак с пленным*, 252.
[17] Greg. I, 543, 16-18. Уп. Гаген, *Брак с пленным*, 252.
[18] Greg. I, 543, 18-20.
[19] О Јовану XIV Калекасу в. *Prosopographischec Lexikon der Palaiologenzeit*, 5. Faszikel, Wien 1981, № 10288, p. 26-27 (са навођењем извора и релевантне литературе) /у даљем тексту: *PLP* /.
[20] Greg. I, 543, 20-23.
[21] Ibid. 543, 23-24. Уп. Гаген, *Брак с пленным*, 252.

века, брак именом непознатног Византинца са „Скиткињом" није могао бити признат као законит јер његов први брак није био раскинут. Премда ова одредба није касније ушла у „Василике", законски зборник IX столећа, она постоји у канонима такозваног Пето-Шестог или Трулског сабора одржаног у Цариграду 691/692. године. Отежавајућа околност за „Скиткињу" била је и у томе што је она веома добро знала за постојање прве жене свога супруга.[22]

Цариградски патријарх и његови сарадници нашли су се у веома осетљивој ситуацији. Међутим, на најбољи начин им је помогла сама „Скиткиња". Она је пристала да се повуче и омогући некадашњим супружницима да наставе заједнички живот. Изјавила је да своме мужу дарује слободу имајући у виду да су живели заједно и да је с њим добила децу. Намеравала је да на исти начин поступи са својом супарницом, али ју је материјална оскудица приморала на другачију одлуку. Будући да јој је новац био потребан како би издржавала себе и двоје деце – не треба сметнути с ума да се она ипак налазила сама у туђој земљи – затражила је да јој прва жена надокнади истоветну новчану суму коју је она раније платила да би је откупила као заробљеника куманских одреда.[23]

Премда је била свесна да тим кораком ступа у нимало извесну будућност поуздавала се у милосрдност Бога који ће се, искрено је била уверена, на најбољи начин старати о њеној деци и њој. Њена одлука, надахнута племенитошћу, човекољубљем и, наравно, побожношћу, оставила је дубок утисак на цариградског патријарха и остале који су били упућени у овај необичан спор. Сви су високо оценили овај алтруистички и необичан гест, дивили су се великодушности дошљакиње и изрицали јој највеће похвале.[24] Јер, не заборавимо, премда је потицала из једног варварског турског племена, којем Христово име није представљало ништа, она је осим поменуте племенитости исказала и ретко пожртвовану припадност управо хришћанској религији.

Али, ни овде није био крај неочекиваним обртима у животу племените „Скиткиње". После релативно кратког времена њене су врлине биле награђене неочекиваним и, овога пута, коначним рас-

[22] Гаген, *Брак с пленным*, 253 са навођењем изворних података.
[23] Greg. I, 543, 24 – 544, 8. Уп. Гаген, *Брак с пленным*, 253-254.
[24] Greg. I, 544, 8-10.

плетом. Шта се десило? Како је већ речено, сагласно постигнутом договору – подржаном од стране цариградског патријарха – прва жена некада заробљеног Византинца требало је да „Скиткињи" исплати откуп. Будући да није имала неопходну суму, она се из Цариграда запутила у Тракију, где је раније живела. Рачунала је да ће тамо, уз помоћ рођака и земљака, сакупити потребан новац. Међутим, поново није имала среће. У старом завичају затекла се управо у време новог напада Скита и опет је била заробљена. Варварски одреди су је одвели незнано куд.[25]

На другој страни, њен муж се вратио својој другој жени, честитој „Скиткињи", која је на својеврстан начин била награђена за своју доброту и племенитост.[26] Не можемо да се отмемо утиску да је крај ове Григорине приповести заиста налик на завршетак неке бајке у којој на крају увек победи добро.

Муслиман-католик Антоније

Сасвим другачији од племените, а именом непознате Скиткиње, био је извесни Антоније. Реч је о византијском поданику који је живео у другој половини XIV столећа. Он нимало није био постојан у својој вери и мењао ју је у неколико наврата, а о њему сазнајемо из једне исправе састављене у цариградској патријаршији. Документ потиче из фебруара 1374. године,[27] из времена када је на столици васељенског патријарха у византијској престоници седео учени духовник Филотеј Кокин (1353-1354, 1364-1376).[28]

Реч је о једном релативно кратком акту састављеном на грчком језику, о својеврсној клетви или исповести муслимана-католика Антонија. Он се, после лутања странпутицама различитих монотеистичких религија, вратио у окриље православља.

„Грешни" Антоније, у сажетој исповеди, која је срочена у првом лицу једнине, најпре наводи како је пожелео да из муслиманске пређе у хришћанску веру. Ипак, он није дошао у Велику божју цркву и није се окренуо њеним исправним догмама, него се запутио у латинску цркву и тамо је провео прилично дуго времена. За то време упознао је њихова учења и заблуде, пре свега погрешно учење о происхођењу Светог духа. Као што је добро познато, хришћански Исток, то јест православци, сматра да Свети дух проистиче само из Бога оца, али не и Бога сина, односно Исуса Христа.[29] Међутим, хришћански Запад, то јест римокатолици, сматра да Свети дух проистиче како из Бога оца, тако и из Бога сина, Исуса Христа. И данас је то једна од највећих разлика између два дела од 1054. године располућене хришћанске васељене.

Спознавши заблуде латинске цркве, покајник Антоније је пожелео да састави писмену исповед пред пресветим господином, васељенским патријархом, и пред црквеним синодом, па је пред њима изговорио *Символ вере*. Он је изјавио да подржава и исповеда оно што чини Света Христова црква, а анатемише и одбацује све латинске обичаје. Уз то, додао је да прихвата и верује у све у шта верује и уистину саборна и апостолска Велика божија црква.[30] У наставку следи датум, фебруар 1374. године, а у потпису изведеном на грчком језику стоји „некадашњи муслиман Антоније".[31]

Из овог документа се види да је речени Антоније првобитно из православне вере прешао у ислам, а нешто касније прихватио римокатоличко исповедање. И, напослетку, круг је затворен – византијски преверник и блудни син вратио се православљу. Очигледно је да је Антонију било потребно да тек после неколико узастопних конверзија схвати где му је место и где заправо духовно припада. Да ли је посреди било искрено кајање или је, можда, била реч о некаквој његовој прагматичној рачуници, никада нећемо моћи поуздано да сазнамо.

Модерни истраживачи, који су коментарисали овај документ, склони су да верују како је случај византијског поданика Антонија, који је у релативно кратком времену неколико пута променио веру, заправо пример оновремене религијске дезоријента-

[25] Ibid. 544, 10-16.
[26] Ibid. 544, 16-18.
[27] В. Гюзелев, *Извори за средновековната история на България (VII-XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви*, Първи том (Български, други славянски и византийски извори), София 1994, № 57, с. 201 (у даљем тексту: Гюзелев, *Извори*).
[28] О њему в. *PLP*, 5, № 11917 (са навођењем извора и релевантне литературе).

[29] *Енциклопедија православља*, књ. 3 (П - Ш), Београд 2002, 1953-1954, 1990 (Г. Д. Маџаревић).
[30] Гюзелев, *Извори*, 201.
[31] Исто.

ције.[32] Било је то карактеристично понашање појединих делова балканских народа у периоду надирања Османлија на Балканско полуострво током друге половине XIV столећа.

[*Историјски часопис 56 (2008) 173-182*]

[32] Исто. 280.

ВИЗАНТИЈСКИ ЦАРЕВИ ЈОВАН V ПАЛЕОЛОГ И ЈОВАН VI КАНТАКУЗИН У ДЕЛУ КОНСТАНТИНА МИХАИЛОВИЋА ИЗ ОСТРОВИЦЕ

Људској природи је од искона својствено да поједине давне догађаје, појаве и личности, посматра са неком врстом поједностављене пристрасности, кроз оптику која нарочито наглашава дуалистички контраст: црно – бело, истина – лаж, добро – лоше, правда – неправда. При том, пре свега мислимо на колективну успомену на неко збивање, сећање које је похрањено не у староставним књигама него у усменој народној традицији, традицији која није окоштала и непроменљива, већ је, напротив, подложна промени, тако да јој свако ново поколење може нешто додати или одузети, односно унеколико је преиначити.[1] Провучена кроз фиксир времена, донекле улепшана или, можда, зависно од потребе, обојена тамним бојама, успомена се све више удаљава од историјске истине, али скоро никад толико да би постала сасвим непрепознатљива.

Да бисмо на прави начин илустровали појаву о којој је реч послужићемо се једним познатим историјским извором и једном, такође, добро знаном епизодом из историје Византијског царства из средине XIV столећа. Извор је спис Константина Михаиловића, Србина из Островице, који је живео у XV веку и био не само сведок него и активни учесник многих важних историјских догађаја. Као младић, он је 1455. године допао ропства када су Османлије освојиле Ново Брдо. Потом је у служби султана Мехмеда II Освајача

[1] Ж. Требјешанин, *Заборављено се не прашта*, Источник 10 (1994) 130-133; M. Albvaš, *Kolektivno i istorijsko pamćenje*, Reč 56 (1999) 63-82; P. Berk, *Istorija kao društveno pamćenje*, Reč 56 (1999) 83-92; A. Asman, *O metaforici sećanja*, Reč 56 (1999) 121-133; *Ranjiva nauka – Razgovor sa Andrejem Mitrovićem*, Reč 56 (1999) 137-142; M. Đorđević, *O kolektivnom pamćenju – i senci trauma*, Si réplica, Republika 296 (1-15. 11. 2002) 40-42; T. Kuljić, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebne prošlosti*, Beograd 2006; *Istorija i sećanje: studije istorijske svesti*, Beograd 2006, 7-266.

(1451-1481) војевао на европским и малоазијским ратиштима: на Пелопонезу, у Влашкој, код Београда, у Босни, око Трапезунта. Као турски заповедник мале тврђаве Звечај на реци Врбасу, у Босни, предао се Угрима и, ступивши у службу краља Матије Корвина (1458-1490), вратио хришћанском свету. Константин Михаиловић је крајем XV столећа написао дело за које се усталио назив „Јаничарове успомене“.[2] Његов спис је због актуелне османлијске опасности био веома популаран, па је током следећа два века често преписиван и превођен. До нас су допрли унеколико различити рукописи на чешком и пољском, али аутограф, дакле, рукопис изашао из пера самог аутора, за који се претпоставља да је био на српском, на жалост, није сачуван. Тако је ово дело на својеврстан начин наставило да живи авантуристички живот свога творца. До сада је објављено неколико издања списа Константина Михаиловића,[3] као и преводи и коментари на главне светске језике: енглески,[4] немачки,[5] руски.[6] Реч је, нема сумње, о вишеструко драгоценом историјском извору.[7]

Једно поглавље својих успомена Константин Михаиловић је посветио занимљивој епизоди из византијске историје средине XIV века. Реч је о 14. глави која носи наслов „О грчкоме цару и о Мурату сину султанову“.[8] Одмах ваља нагласити да су вести које српски

[2] За основне податке о животу и делу Константина Михаиловића из Островице в. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. II, New York – Oxford 1991, 1147-1148 (S. C. Franklin), као и радове наведене у напоменама које следе.

[3] Ми смо користили издање које је приредио Ђ. Живановић, *Константин Михаиловић из Островице, Јаничарове успомене или Турска хроника*, Споменик Српске академије наука 107, Одељење друштвених наука, Нова серија 9, Београд 1959, 3-72 (у даљем тексту: Живановић, *Јаничарове успомене*)

[4] Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, Translated by B. Stoltz, Historical commentary and notes by S. Soucek (Michigan Slavic Translations 3), Ann Arbor 1975.

[5] *Memoiren eines Janitscharen oder Turkische Chronik*, eingeleitet und übersetzt von R. Lachmann, Kommentiert von C.-P. Haase, R. Lachmann, G. Prinzing (Slavische Geschichtsschreiber 8), Graz – Wien – Köln 1975.

[6] *Записки янычара, написаны Константином Михайловичем из Островицы*. Введение, перевод и коментарии А. И. Рогова (Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы), Москва 1978.

[7] G. Prinzing, *Zur historischen Relevanz der "Memoiren eines Janitscharen oder turkischen Chronik" des Konstantin Mihailović aus Ostrovica*, Mélanges Ivan Dujčev, Paris 1979, 373-384.

[8] Живановић, *Јаничарове успомене*, 15-16.

јаничар доноси о историји XIV века, а о којима је искључиво сазнавао на основу наталожене усмене традиције, прилично занимљиве и живописне, али, истовремено, и умногоме непоуздане, чак и оне које се односе на српску историју. Стога их треба примати са резервом и свакако проверавати веродостојним подацима из савремених извора.

У поменутом 14. поглављу, српски јаничар расправља о познатим догађајима везаним за прилике у Византијском царству после смрти цара Андроника III Палеолога (1328-1341), јуна 1341. године, када је уследио грађански рат (1341-1347), најпогубнији од свих ромејских међусобица у XIV веку, који је Царство ослабио и учинио неотпорним према све снажнијим суседима, Србима, с једне, и, поготово, Турцима, с друге стране.[9] У овој је приповести главни актер, заправо нека врста антијунака, Јован Кантакузин, ромејски узурпатор, касније цар и монах.

Српски јаничар бележи: „Грчки цар, лежећи на самртничкој постељи, поверио је сина свога, мало детешце, Кантакузину да га подигне на ноге, а исто тако је и читаву грчку земљу поверио његовому старању, да се (о њој) брине док дете не би постало довољно мудро. Али када је већ млади цар дорастао (до потребних година), Грци су хтели да га подигну на власт, Кантакузин ту ствар није допуштао, хотећи да узме сам власт, а кад је (Кантакузин) видео да је не може добити, позвао је себи у помоћ турскога цара Мурата и допустио му да се на ову страну пребаци преко мора у грчку земљу против његовога господара, и овај, превезавши се преко мора на ову страну ниже Галипоља без сметња, с помоћу Кантакузиновом освојио је најистакнутију тврђаву коју називају Дарданели: тада Галипољци, сазнавши да су се Турци превезли на ову страну, одмах бејаху готови и кренуше на њих, (све је живо хитало) како је ко могао, али у великом нереду; мислили су да ће Турци пред њима морати побећи. Кад Турци видеше тај неред, уредивши се, на стремен (тј. на блиском одстојању) су их дочекали, а кад се сударили, одмах су предњу линију победили, а после тога се позадина разбежала. Тада Турци, (јурећи) за њима, продрли чак у место Галипоље и заузели га. Цар Мурат, закључивши примирје с грчким царем, крену на бугарскога

[9] Р. Радић, *Време Јована V Палеолога (1332-1391)*, Београд 1993, 121-164 (у даљем тексту: Радић, *Време Јована V*).

цара. Расрдивши се на Кантакузина, Грци су наредили да буде каменован."[10]

Уз овако срочену Михаиловићеву приповест с разлогом се слободно може ставити епитет – бајковита! Поновимо само две од синтагми које је српски јаничар искористио. Прва, „мало детешце", плеоназам је који је аутор можда свесно изабрао како би јарким бојама нагласио немоћ детета, чији је отац преминуо, а оно било препуштено на милост и немилост очито немилосрдном и вероломном Јовану Кантакузину. Друга, „Кантакузиново каменовање", одраз је народског поимања више библијске правде која неминовно стиже оне који се тешко огреше.

Погледајмо веродостојне чињенице о овом догађају из византијске историје средине XIV века! Одмах треба нагласити да су нам сачувана прворазредна и подробна сведочанства у историјским списима двојице великана ромејске историографије – Нићифора Григоре и самог Јована Кантакузина.[11] Управо је та околност нарочито важна јер смо у прилици да Кантакузиново казивање, које је обојено личном нотом и стога у приличној мери пристрасно, проверавамо подацима његовог изванредно обавештеног и, бар када су у питању ове вести, објективнијег савременика Нићифора Григоре.

Вест Константина Михаиловића да је цар – чије име не наводи, али се у њему лако препознаје Андроник III Палеолог – на самрти сина поверио Кантакузину у најмању руку је дискутабилна. Наиме, познато је да је Андроник III, премда тешко болестан, на неки начин одбијао да поверује у могућност да ће умрети. Читаво пролеће 1341. године имао је озбиљних здравствених проблема. Стање је постајало критично па су, осим византијских, посебно позвана још тројица турских лекара: прописана му је строга дијета, али је цар поступао супротно што је довело до новог погоршања. Упркос тешкој болести, Андроник III ипак је учествовао у раду црквеног сабора у Цариграду, одржаног у првој половини јуна 1341.

[10] Живановић, *Јаничарове успомене*, 15-16. Овај превод је уз незнатна дотеривања поновљен у књизи: *Константин Михаиловић из Островице, Јаничарове успомене или Турска хроника*, Стара српска књижевност у 24 књиге, Књига петнаеста, Београд 1986, 93-94.

[11] Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. L. Schopen - I. Bekker, I, Bonnae 1829, 554 sq. (у даљем тексту: Greg.); Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum I-IV, ed. L. Schopeni, I, Bonnae 1828, 560 sq.

године. Потом су наишли вишечасовни губици свести, а у последњем тренутку када је дошао себи поручио је да му Нићифор Григора, упућен у тајне небеске механике, открије да ли тадашњи положај свемирских тела погодује мерама које су лекари предузели за његово здравље. Пробуђен на измаку ноћи, Григора је стигао касно: цар је преминуо у зору 15. јуна 1341. године, не сачекавши одговор византијског полихистора.[12]

Овога пута, међутим – судећи бар по главним писцима епохе, Јовану Кантакузину и Нићифору Григори – таква врста завештања, дакле својеврсног тестамента или сличног правног акта, којим би Андроник III Палеолог поверио регентство најбољем сараднику и пријатељу из детињства, изостала је. Ту чињеницу нарочито истичемо стога што је само неколико година раније, у пролеће 1334. године, када је из Цариграда кретао у Солун да се супротстави српској војсци коју су предводили византијски пребег Сиргијан и српски краљ Стефан Душан (1331-1355), Андроник III Палеолог патријарху Јовану XIV Калекасу (1334-1347) „поверио, позивајући Бога за сведока усред велике цркве божје премудрости (Света Софија), своју супругу царицу и децу, наредивши му да буде после Бога њихов заштитник и чувар, ако би се држави десило нешто неочекивано".[13] У овом случају, пак, није уследио такав царев гест, што значи да податак Константина Михаиловића, о томе да је Андроник III Палеолог „поверио свога сина, мало детешце, Кантакузину да га подигне на ноге, а исто тако и је и читаву грчку земљу поверио његову старању",[14] једноставно није веродостојан.

Међутим, два историјска извора објашњавају одакле се код српског јаничара могла појавити вест о Андрониковом наводном поверавању регентства Јовану Кантакузину. Реч је о Јањинској хроници и једној византијској Краткој хроници које изричито помињу како је василевс Кантакузину поверио бригу о малолетном сину и држави. У оба случаја се ради о изворима који су настали знатно касније и који, што је још важније, преносе народну традицију, а усмено предање, већ је речено, једини је Михаиловићев ослонац за

[12] Радић, *Време Јована V*, 112-113.

[13] Greg. II, 496. Превод: *Византијски извори за историју народа Југославије*, VI, Београд 1986, 218 (С. Ћирковић)

[14] Живановић, *Јаничарове успомене*, 15.

догађаје којима није био сведок, нарочито оне из XIV столећа. У сваком случају, и Јањинска хроника и Кратка хроника се по овом осетљивом државно-правном питању морају сврстати у другоразредне источнике.[15] Истина, одмах непосредно после Андроникове смрти, Јован Кантакузин је имао скоро све полуге власти у својим рукама. Тако је, на пример, у складу са уобичајеном праксом, одмах одаслао чак пет стотина писама управницима по провинцијама у жељи да се предупреде евентуални немири, а скупљачима пореза је наложио да одговорно врше свој посао као и за живота Андроника III.[16]

Михаиловићева вест о томе да Кантакузин није допуштао Јовану Палеологу да узме власт и када је доспео до потребних година, премда унеколико поједностављена, у основи је тачна. После окончања грађанског рата 1347. године власт су заједнички узели Јован Кантакузин и Јован Палеолог, уз договор да у наредној деценији, дакле до 1357, када би Палеолог напунио двадесет пет година, првенство у одлучивању буде на страни Јована Кантакузина.[17] Међутим, већ после неколико година дошло је до сукоба: укрстила су се настојања Јована V Палеолога да коначно сам влада и сачува престо својих предака, с једне, и Кантакузинова готово неприкривена жеља да потисне Палеологе и оснује своју династију, оличена у царском крунисању сина Матије у фебруару 1354. године.[18] Отуда се Михаиловићевој интерпретацији ових догађаја, сажетој и прецизној, не може ставити некаква озбиљнија примедба.

У наставку, међутим, Србин из Островице доноси помало упрошћен и пристрасан приказ догађаја који су довели до османлијског инсталирања у Европи. По Михаиловићу, Кантакузин је довео Турке и усмерио их на Јована Палеолога, а султан Мурат је „с помоћу Кантакузиновом освојио најистакнутију тврђаву коју називају Дарданели".[19] Овде осим несигурних историјских имамо и нетачне чињенице из географије: Дарданели су мореуз, а и насеље Дардан (Чанак-Кале) налази се на малоазијској, а не европској обали овог морског теснаца. Истина је да је први посед Османлија у Европи била тврђава Цимпе коју су запоселли 1352. године.[20] У сваком случају, приписивање кривице за турско учвршћивање у Тракији Јовану Кантакузину има извесног основа – познато је да је он у ромејским унутрашњим размирицама неретко посезао за услугама исламских бораца[21] – али је његова непосредна помоћ у турском „освајању Дарданела", о којој казује Константин Михаиловић, свакако искључена.

[15] Радић, *Време Јована V*, 116-117 н. 6.

[16] Исто, 115.

[17] Исто, 161-166.

[18] Исто, 229-237.

[19] Живановић, *Јаничарове успомене*, 15-16.

И прича српског јаничара о томе да су потом житељи Галипоља, убеђени у успех свог подухвата, самоуверено кренули на Турке не одговара историјској истини. Муслимански ратници су освојили Галипољ после катастрофалног земљотреса у марту 1354. године, користећи се насталом пометњом, када је неколико трачких градова једноставно нестало са лица земље.[22] Пад Галипоља имао је за последицу и нагло опадање Кантакузинове популарности, па је само неколико месеци касније стари цар морао да абдицира.[23]

И, напослетку, Михаиловићев податак да су се Грци расрдили на Кантакузина и наредили су да буде каменован сасвим је произвољан и нетачан. Чињеница је да је у децембру 1354. године, пред нападом одреда лојалних Јовану V Палеологу, али и под својеврсним притиском византијског јавног мњења, Јован VI Кантакузин примио монашки завет и као духовник Јоасаф поживео још безмало тридесет година. Упокојио се у дубокој старости у јуну 1383. године.[24] Никаквог каменовања, дакле, није било.

За Константина Михаиловића је сасвим искључено да је могао да чита историјска дела Нићифора Григоре и Јована Кантакузина, главне византијске изворе за прву и почетак друге половине XIV столећа. Приповест коју српски јаничар доноси у 14. поглављу свог списа „Јаничарове успомене" садржи само донекле тачну историјску потку догађаја везаних за Јована VI Кантакузина и Јована V Палеолога, то јест односа царских домова Палеолога и Кантакузина, али у великој мери извитоперену управо неким митским наслагама које су се за преко једног столећа инкрустирале у стварне историјске чињенице. Уосталом, одавно је упозорено да народ

[20] Радић, *Време Јована V*, 223-225.

[21] Исто, 140, 155-157.

[22] Исто, 237-239.

[23] Исто, 237-247.

[24] Исто, 416-417.

памти и препричава оно што може да схвати и што успе да претвори у легенду.

У сучељавању људског памћења, које је по Аристотелу „писар душе“, и заборава, једног од најубедљивијих доказа човекове несавршености, често на снази заправо добија и постаје делотворна могућност смештена негде између двају поменутих екстрема. На тај начин „упамћена“ истина само наликује стварним повесним чињеницама – претерано преиначавање би јој ипак уништило ионако крхки кредибилитет – али им је довољно близу да је у стању да изазове недоумице у процењивању и вредновању историјских догађаја, појава и људи.

[*Култура и образовање, Зборник са научног скупа (Бања Лука, 10-11. новембра 2006), Научни скупови, књ. 7, том I, Бања Лука 2006, 257-264*]

II

СИТНИ ПРИЛОЗИ ЗА СРПСКУ ИСТОРИЈУ

БЕОГРАДСКИ ПАРИЖАНИН НА ДВОРУ МОНГОЛСКОГ КАНА

(Цртица за историју Београда у XIII веку)

Западна Европа је у XIII столећу са пуно разлога била опчињена Монголима. Хитри одреди њихових коњаника, који су били у стању да за кратко време не само превале него и опустоше огромна пространства, сејали су ужасан страх и, сматрали су неки, најављивали време Антихриста. Чинило се да „нови" Хуни долазе ниоткуд, да попут најгоре пошасти руше све пред собом и да им је на бојном пољу немогуће одолети. Због тога је разумљиво што се у западној Европи јавило упадљиво занимање за њихово порекло, обичаје и ратну технику. Ова заокупљеност – није претерано рећи и опседнутост! – потрајала је око једно и по столеће. Отуда се раздобље од 1200. до 1350. године, како је одавно проницљиво запажено, може означити као „монголски период" у историји географских открића.[1]

У мноштву списа о Татарима који су настали у поменутој епоси налази се и занимљив текст фламанског путника и монаха Вилхелма од Рубрука. Располажемо са веома мало података о овоме духовнику: понешто сам казује у своме спису, а неколико обавештења пружају нам како енглески фрањевац Роџер Бекон тако и Ђакомо ди Исео, још један представник реда Светог Фрање.[2] Сматра се да је Вилхелм рођен између 1215. и 1230. године и да потиче из Рубрука, близу Касела у Фландрији. Познато је да се у зиму 1248/1249. бавио на Кипру, а 1249/1250. био је у Египту. Најбоље познатим раздобљем у животу Вилхелма од Рубрука може се сматрати период од 1253. до 1255. када је путовао у посету монголском кану.[3] У науци се дуго сматрало да је на ово велико путешествије

[1] R. Hennig, *Terrae incognitae. Eine Zussamenstellung und kritische Bewertung der wichtigsten veorcolumbischen Entdeckungsreisen an Hand der darüber vorliegenden Originalberichte*, III, Leiden, 193, 2.

[2] За основне податке о Вилхелму Рубрику в. P. Jackson – D. Morgan, *The Mission of Friar William of Rubruck, His Journey to the court of the Great Khan Mönke 1253-1255*, London 1990, као и напомене које следе.

[3] О његовој мисији в. I. de Rachewiltz, *Papal Envoys to the Great Khans*, London 1971, 124-143; G. A. Bezzola, *Die Mongolen in abendländischer Sicht (1220-1270). Ein*

кренуо као изасланик француског краља Луја IX Светог (1226-1270), али се данас такво мишљење донекле доводи у сумњу.[4] Код фрањевачког редовника су осим неспорних мисионарских у најмању руку постојали још и одређени разлози личне природе. Вилхелм од Рубрика је на своје дуго путовање кренуо из Палестине. Најпре је боравио у Цариграду, а онда је преко Крима и донских степа продужио за централну Азију, да би се у Каракоруму нашао 1254. године. На повратку је ишао преко Кавказа и Мале Азије. Роџер Бекон га је срео у Француској по свој прилици око 1257. године. Тај сусрет је уједно и последњи податак о фрањевцу Вилхелму од Рубрука.

Са тог путовања остао је веома опширан и занимљив текст састављен на латинском језику под називом *Itinerarium Willelmi de Rubruc*.[5] Овај спис представља драгоцено штиво о Азијатима који су толико уплашили Европу у XIII веку. Вилхелм од Рубрука испољава реалистичке склоности, као и племенити смисао за подробности и појаве, збивања и осећања људске свакидашњице. Због тога не би требало да изненађује чињеница да је дело фрањевачког редовника у последњих неколико столећа уживало велику популарност. Та врста заинтересованости не јењава ни у наше време о чему јасно и недвосмислено казује податак да је преведен на више језика. Наводимо само преводе са самог краја XIX и из XX столећа: руски (у два наврата),[6] енглески (чак шест пута, уз три репринт издања),[7]

Beitrag zur Frage der Völkerbegugnungen, Bern-München 1974, 168-182; J. Richard, *La papauté et les missions d'Orient au moyen age (XIIIe-Xve siècles)*, Paris 1977, 77-84; K.-E. Luprian, *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen Herrscern im 13. Jahrhundert anhand ihres Breifewechseles* (Studi e Testi 291), Città del Vaticano 1981, 55 sq.; M. Guéret-Laferté, *Sur les routes de l'empire mongol. Ordre et rhétorique des relations de voyage aux XIIIe et XIVe siècles*, Paris 1994, 3 et passim.

[4] Jackson – Morgan, *Mission*, 44.

[5] Тај текст је доживео већи број издања, а ми смо користили најновије. В. Fr. Guillelmud de Rubruc, *Itinerarium*, ed. A. Van den Wyngaert, Sinica Franciscіana I, Firenze 1929, 147-332.

[6] А. И. Малеин, *Вильгельм Рубрук: Путешествие во восточные страны*, Санкт Петарбург 1911 (Поново издато у књизи: А. И. Малеин, *История Монголов. – Гильом де Рубрук, Путешествие во восточные страны*, Москва 1957).

[7] W. W. Rockhill, *The Journey of William of Rubruck to the Eastern parts of the World 1253-1255 as narrated by himself*, London 1900; A. W. Pollard, *The Travels of Sir John Mandeville*, London 1900; C. r. Beazley, *The Text and Versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis as printed for the first time by Hakluyt in 1598 together with some shorter Piecea*, London 1903; S. Purchas, *The Journal of Friar William de*

немачки (у два маха),[8] дански,[9] француски (два пута),[10] холандски,[11] шведски.[12]

За разлику од Новог века, када популарност дела Вилхелма од Рубрука поприма обележја правог бестселера, његов текст је био релативно мало познат у позном Средњем веку. За савременог читаоца, међутим, поменути спис је право врело најразноврснијих и веома занимљивих података. Ова оцена добија на важности поготово када се његово дело упореди са *Историјом Монгола* Јована ди Плано Карпинија, још једног фрањевца који је 1245-1247, дакле само неколико година пре свог фламанског сабрата, такође посетио Каракорум.[13] Вилхелм од Рубрука је врло добар и проницљив посматрач, заинтересован како за крупна политичка и верска питања тако и за свакодневни живот. Отуда у његовом путопису налазимо обиље занимљивих детаља не само са кановог двора него и оних које казују о животу и навикама обичних Монгола. У поређењу са

Rubruqis, a Frenchman of the Order of the Minorit Frairs, unto the East Parts of the World. Anno Domini 1253, ap. S. Purchas Hakluytus Posthumus or Purchas His Pelgrimus, London 1625-1626. 2nd ed., Glascow 1905, t. III, 1-52; *Contemporaries of Marco Polo*, ed. M. Komroff, New York 1928, 53-209; *The Mongol Mission. Narratives and Letters of the Franciscan Missionaries in Mongolia and China in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, ed. Ch. Dawson, New York 1955, 89-220 (reprint: New York 1966, 1979); Jackson-Morgan, *Mission*, 59-278.

[8] H. Herbst, *Der Bericht des Franziskaners Wilhelm von Rubruk über seine Reise in das Innere Asiens in den Jahren 1253-1255*, Leipzig 1925, 3-174; F. Risch, *Wilhelm von Rubruk. Reise zu den Mongolen 1253-1255*, Leipzig 1934, 21-336.

[9] K. Hannestad, *Guillaume de Rubruks Rejse gennem Centralasien (1253-1255)*, Kopenhagen 1957, 52-180.

[10] *Deux Voyages en Asie au XIIIe siècle par Guillaume de Rubruquis envoyé de Saint-Luis et Marco Polo marchand vénities*, Paris 1888, 23-143; *Guillaume de Rubrouck – Envoyé de saint Louis, Voyage dans l'empire mongol (1253-1255)*, trad. C. et R. Kappler, 1985, 81-246.

[11] St. Schoutens, *Reis van Willem van Ruysbroeck naar tartarië in de XIIIe Euew (Belgische Reizigers der Mindeerbroedersorde IV)*, Hoogstraten 1903.

[12] J. Charpentier, *Vilheelms av Ruysbroeck Resa genom Asien 1253-1255*, Stokholm 1919. За потпун преглед ранијих издања и превода в. van der Wuyngaert, *Itinerarium*, 159-161 као и Jackson- Morgan, *Mission*, 52-55.

[13] И овај рукопис је доживео велики број издања и превода на модерне европске језике. Најновије издање такође је приредио A. Van den Wyngaert заједно са Рубруковим текстом у истом тому Sinica Franciscіana I, Firenze 1929, 27-130. За основне податке о Јовану ди Плано Карпинију в. *Lexikon des Mittelalters* 5 (1991) 594 (M. Kratochwill) као и радове наведене у н. 3.

делом Јована Карпинија, спис изашао из пера Вилхелма од Рубрука је знатно обимнији и са много више смисла за стварност која је окруживала оновремене људе. Јер, нема сумње, реч је о човеку велике знатижеље и истанчаног опажања, способном да прецизно опише оно што је видео у потпуно непознатом свету. Штавише, Вилхелм од Рубрука успео је да избегне уношење фантастичних прича у своје излагање, а добро је знано да је то био један од врло уобичајених манира средњовековних писаца. Свежина приступа, непосредност у излагању и мноштво пажљиво описаних детаља сврставају његово дело међу најбоље путописе настале на тлу западне Европе у касном средњем веку.[14]

Вилхелм од Рубрука је са посебним интересовањем бележио своје додире и односе са хришћанима. Његови сусрети са верујућим у Исуса Христа су много непосреднији, а описи далеко исцрпнији него они које је оставио Јован ди Плано Карпини. Објашњење за поменуту разлику по свој прилици лежи у чињеници да је фламански фрањевац себе доживљавао више као мисионара него као посланика. На кановом двору, како сам каже, затекао је мноштво странаца хришћана, међу којима је, на пример, био и изасланик никејског цара Јована III Дуке Ватаца (1221-1254).[15] Ипак, највише је било локалних хришћана, а занимљиво је напоменути да је и мајка новог великог кана Мангуа (1251-1259) била хришћанка.[16] Вилхелм од Рубрука истиче да је имао прилике да упозна велики број несторијанаца који су имали и цркву у Каракоруму. Фрањевачки редовник је на Цвети 1254. године учествовао у литији, када су крст и барјак ношени кроз град до богомоље, чак и кроз квартове у којима су живели муслимани. Присуствовао је и несторијанским крштењима и примећује да је обред обављан правилно, али као добар син римокатоличке цркве остао је врло неповерљив према јеретицима, прибојавајући се да га они не поткажу татарском кану.[17]

Утолико је био ближи многобројним католицима које је сретао свуда у Каракоруму. Исповедао је оне који су служили у монголској војсци и забрањивао им да у рату убијају хришћане, наглашавајући да је боље погинути и постати мученик.[18] Остали које је упознао били су робови Монгола, похватани приликом најезде на Европу. Они су за тринаест година у монголском ропству тако добро научили језик да су служили као тумачи. У најбољем су положају били они које је држала канова мајка.

Вилхелм од Рубрука је посебан однос изградио са неколицином католика који су ухваћени у Угарској и одведени у татарско ропство. Најистакнутија личност међу њима, човек са којим се учени припадник реда Светог Фрање истински зближио, и у чију је кућу често долазио као радо виђен гост, био је мајстор Гијом, златар родом из Париза. На страницама Рубруковог путописа читамо да је једном приликом „са пријатељима отишао на вечеру у кућу мајстора Гијома. Његова жена, рођена у Угарској, била је кћерка неког човека из Лорена, и знала је добро француски и кумански (sc. мађарски). Код њих смо такође упознали још једног човека по имену Василије, сина неког Енглеза, који је рођен у Угарској и који је знао исте језике".[19]

Видно импресиониран златарским умећем свог новог пријатеља, Вилхелм од Рубрука је прибележио следеће: „Тада нам је мајстор Гијом направио гвоздени калуп за израду нафоре, а дао нам је и црквене одежде које је раније направио за себе. Израдио је статуу Блажене Девице, извајану у француском стилу, а на капцима који су је затварали предивно је угравирао приче из јеванђеља; направио је и сребрну посуду (pixis) за чување тела Христовог, као и мале преграде вешто изграђене на њеним странама за чување реликвија. Такође је израдио и проповедаоницу (oratorium) на колицима, која је била прекрасна и осликана светим причама".[20]

[14] О значају који су имали путописи Јована ди Плано Карпинија и Вилхелма од Рубрука за образовање представе о Монголима, а у складу са тим и одговарајућег става према моћном азијском народу у одређеним круговима западноевропског јавног мњења в. J. R. S. Phillips, *The Medieval Expansion of Europe*, Oxford - New York 1988, 73-80.

[15] Van den Wyngaert, *Itinerarium*, 247. Уп. М. А. Андреева, *Прием татарских послов при никейском дворе.* Сборник статей посвященных памяти Н. П. Кондакова, Археология. История исскуства, Византиноведение, Прага 1926, 191-192; Jackson-Morgan, *Mission*, 65 n. 6, 175.

[16] Van den Wyngaert, *Itinerarium*, 287. О владавини кана Мангуа в. Th. T. Allsen, *Mongol Imperialism. The policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251-1259*, Berkeley - Los Angeles - London 1987, 18 sq.

[17] Van den Wyngaert, *Itinerarium*, 281.

[18] Ibid.

[19] Ibid. 278.

[20] Ibid. 281-282.

Из путописа Вилхелма из Рубрука сазнајемо још неке појединости из чудновате биографије златара Гијома. „Он је Парижанин по рођењу, чије је презиме Букје (Buchier), син је Лорена Букјеа. Још увек мисли да има брата на Великом мосту (у Паризу) по имену Роже Букје“.[21]

Нешто доцније, говорећи о породици монголског владара Мангуа, фламански фрањевац, доноси још неколико занимљивих података о мајстору Гијому.[22] Нагласивши да је био роб мајке великог кана, он објашњава како се златар из Париза обрео у далеком Каракоруму: „Један од канове браће по оцу ухватио је мајстора Гијома у Угарској, у граду званом Београд (Belegrave), у којем је епископ био Норманђанин из Белвила поред Руана. У исто време ухватио је и епископовог нећака, а ја сам га видео у Каракоруму. Он је дао мајстора Гијома Мангуовој мајци јер га је она за то свесрдно молила. После њене смрти мајстор Гијом је прешао у власништво Арабуке (sc. најмлађег брата по мајци кана Мангуа) заједно са осталим мајчиним поседом. Арабука га је представио кану Мангу који је наградио мајстора са хиљаду марака по завршетку дела које сам описао“.[23]

И, заиста, Вилхелм од Рубрука је веома подробно описао чудо златарске вештине и средњовековне механике које је париски мајстор пројектовао и израдио за великог кана: „Мангу је у Каракоруму, близу градских зидина, имао велики логор; био је окружен зидом од цигле као наше монашке заједнице. Постоји и велика палата у којој он два пута годишње одржава своје пирове: један око Ускрса, када пролази туда, други у лето, на повратку. Овај други је важнији јер се том приликом на двору окупљају великаши који живе на удаљености и по два месеца путовања. Тада им кан дарује скупоцену одећу и поклоне и показује се у пуној слави. Много је грађевина тамо, дугих попут штала, у којима чува своје залихе и ризницу. На улазу у ту палату, пошто би било неугледно да се тамо поставе машине са млеком и другим пићем, мајстор Гијом Парижанин направио је за кана велико сребрно дрво, у чијем су подножју четири

[21] Ibid. 253.

[22] О златару Гијому Букје из Париза својевремено је написана посебна студија. В. I. Olschki, *Guillaume Bouchier. A French Artist at the Court of the Khans*, Baltimore 1946, 1-106.

[23] Van den Wyngaert, *Itinerarium*, 287-288. Cf. Olschi, *Guillaume Bouchier*, 2-7.

сребрна лава. Сваки лав је имао цев из које је истицало бело кобиље млеко. Унутар стабла четири цеви су се пружале до врха дрвета, где су им се крајеви савијали надоле, а над сваком од њих налазила се позлаћена змија, чији су репови били омотани око стабла дрвета. Из једне од тих цеви истицало је вино, из друге каркосмос, то јест прочишћено кобиље млеко, из треће боал, пиће од меда, а из четврте пиринчана медовина, звана терацина. Свака од цеви је испод себе имала свој сребрни суд у подножју дрвета како би примила течност. На самом врху дрвета он (sc. мајстор Гијом) је израдио анђела са трубом. Испод дрвета је направио крипту у којој је могао да се сакрије човек и цев која је кроз средину дрвета сезала до анђела. Првобитно је направио мехове, али они нису довољно потискивали ваздух. Изван палате налази се просторија у којој се чува пиће, а слуге чекају приправне да наточе пиће када чују да анђео затруби. Дрво има гране, лишће и плодове, све од сребра. И тако, када количина пића опадне, главни слуга моли анђела да затруби. Када то чује човек скривен у крипти, он из све снаге дуне у цев која сеже до анђела, а овај, приневши инструмент устима, затруби врло гласно. Када слуге у остави чују трубу сваки сипа своје пиће у одговарајућу цев, а оно тече кроз цеви до судова за то спремљених, одакле пехарници точе пиће и носе га по двору људима и женама“.[24]

Запажања Вилхелма од Рубрука о католицима у Каракоруму откривају занимљиве податке о становништву Угарске у XIII веку. Може се приметити да је у земљама под скиптром угарског краља живео и известан број странаца-дошљака. Додуше, не знамо ништа одређено о друштвеном положају Гијомовог таста, који је у Угарску дошао из Лорена, као и поменутог Енглеза. Они су у новој отаџбини засновали своје породице, а њихова деца, тада у монголском ропству у Каракоруму, сачувала су језик родитеља, говорећи га течно као и мађарски. За жену по имену Пакет, такође ухваћену у Угарској, која је Вилхелма упутила да потражи мајстора Гијома у Каракоруму, сазнајемо да је из Меца у Лорени.[25] Епископ Београда 1241. године је пореклом из Нормандије, из места Белвил у близини Руана. Вероватно је стигао у Београд доста пре монголске најезде, пошто је са њим у том тренутку и његова породица – заједно са златаром Гијо-

[24] Van den Wyngaert, *Itinerarium*, 276-277. Cf. Olschi, *Guillaume Bouchier*, 45 sq.

[25] Van den Wyngaert, *Itinerarium*, 252-253.

мом Букјеом Монголи су повели и епископовог нећака. Није претерано рећи да се у земљи угарског краља нашла једна мала колонија житеља из западне Европе.

Гијом Букје је био рођени Парижанин. У тренутку када је ухваћен у Београду, његов брат Роже је живео на Великом мосту у Паризу. Очигледно је да у току тринаест година проведених у монголском ропству мајстор златар није имао никаквих веза са својом породицом у домовини. По повратку у Палестину, шаљући Лују IX Светом поклон мајстора Гијома, Вилхелма од Рубрука указује француском краљу да је несрећни златар некада био његов поданик.[26]

Никад нећемо сазнати како је Гијом Букје, син Лорана Букјеа, чији је брат Роже живео на Великом мосту у Паризу, стигао у Београд.[27] Да ли је врсног мајстора – очито уметника вештог у изради црквених сасуда, реликвијара, иконица, распећа *„у француском стилу“* и других сличних предмета – повео са собом Норманђанин, нови београдски епископ, у своју дијецезу?[28]

Ова кратка и по много чему јединствена вест о Београду у време татарске најезде на Европу 1241-1242. године, у којој је нарочито пострадала Угарска, долази до нас на врло необичан и заобилазан начин. Сачувана је у путопису монаха који је у далеком Каракоруму 1254. године срео донедавног житеља тврђаве на ушћу Саве у Дунав. Вести о последицама монголске пошасти која је прилично неочекивано задесила и ужаснула Европу врло су оскудне и фрагментарне. Података о тадашњој судбини Београда једноставно нема.[29] Да ли се ово обавештење из путописа Вилхелма од Рубрука

---

[26] Ibid. 311.

[27] Сви издавачи, преводиоци и они који су коментарислаи путопис Вилхелма од Рубрука верују да се под називом *Belegrave* (Van den Wyngaert, *Itinerarium*, 287) крије Београд. Једино је малу опрезност својевремено изразио P. Pelliot, *Recherches sur les chrétiens d'Asie centrale et d'extrême-orient*, Paris 1973, 199. Међутим, аутори најновије књиге о фрањевцу Вилхелму од Рубрука, која је објављена у Лондону 1990. године, залажу се за Београд као место где је део свог живота провео златар Гијом Букје из Париза. Ch. Jackson-Morgan, *Mission*, 224 n. 1.

[28] Olschki, *Guillaume* 2 наглашава да је то било време појачаног утицаја француског језика и готске уметности у Угарској. Није искључено да су свештеници са собом доводили и поједине уметнике.

[29] J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 58-59. Такође в. Z. J. Kosztolnyik, *Hungary in the Thirteenth Century* (East European Monographs, No. CDXXXIX), New York 1996, 151-199.

може протумачити као назнака да су Монголи освојили Београд? Сазнали смо да је чак и епископов нећак одведен у робље. Или је, можда, град одолео захваљујући јаким бедемима, а – као што обично бива у сличним муњевитим нападима – ухваћени су они који су се затекли ван зидина, на отвореном.

Да ли су Монголи имали времена и посебног интереса да опседају и заузимају Београд? У нападу на Русију страдали су бројни градови. Рјазањ је заузет и уништен, а становништво побијено на самом крају 1237. године.[30] Владимир и Суздаљ доживели су исту судбину фебруара 1238,[31] а Новгород су спасиле пролећне поплаве које су околину града претвориле у непроходну мочвару.[32] У децембру 1240. године Кијев је потпуно уништен, а грађани посечени.[33] Када је шест година касније фрањевац Јован ди Плано Карпини на свом путу великом кану прошао кроз Кијев, људске кости су још увек лежале свуда по рушевинама града.[34] У средњој Европи градови који су се одлучно бранили успели су да одоле нападу, поготово ако су се Монголи журили. Тако је Вроцлав сачувао своје грађане,[35] па чак и Лигниц, у чијој је близини, 9. априла 1241. године пољско-немачка војска, ојачана Тевтонцима и Темпларима, као и чешким одредима, практично збрисана у судару са монголским коњаницима.[36]

У Азији су Монголи освојили многе велике градове, као што су Самарканд и Бухара. Древни Багдад су заузели после дуже опсаде

---

[30] Л. В. Черепнин, *Монголо-татары на Руси (XIII в.)*, Татаро-монголы в. Азии и Европе (Сборник статей, 2-издание), Москва 1977, 192-193.

[31] Б. Д. Греков – А. Ю. Якубинский, *Золотая хорда и её падение*, Москва – Ленинград 1950, 212.

[32] Ch. W. Conneli, *Western Views of the Tartars, 1240-1340*, Rutgers – The State University, Ph. D., 1969, 76, D. Morgan, *The Mongols*, Oxford 1987, 137.

[33] Греков – Якубинский, *Золотая хорда*, 216; Черепнин, *Монголо-татары*, 197.

[34] Van den Wyngaert, *Ystoria Mongalorum*, 71-72.

[35] N. T. Cheshire, *The Great Tartar Invasion of Europe*, The Slavonic Review 5 (1926/1927) 95; В. Т. Вашуто, *Монгольский поход в глубь Европы*, Татаро-монголы в Азии и Европе (Сборник статей, 2-издание), Москва 1977, 217.

[36] R. Grusset, *L'empire mongol (1 re phase)*, Paris 1941, 298-299; B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russlan 1223-1502*, Leipzig 1943, 22; J.-P. Roux, *Histoire de l'empire mongol*, Paris 1995, 298. Монголи су после битке, као знак победе, послали у Каракорум девет џакова ушију које су одсекли са тела убијених. Шлезија је била потпуно опустошена. В. Пашуто, *Монгольский поход*, 217; Phillips, *Medieval Expansion*, 70-72.

а становништво у знак одмазде масакрирали у фебруару 1258. године.[37] У сваком случају, снага Монгола је лежала у њиховој великој покретљивости и брзини којом су прелазили голема растојања. Ниједан од коњаничких народа који су из средње Азије плавили Европу и Блиски исток није био вичан вештини израде опсадних машина. Вероватно су управо стога настојали да заробе и поштеде живот занатлијама у областима које су пустошили. Како је мајстор Гијом Букје заробљен не знамо и по свој прилици никада нећемо ни сазнати. Међутим, поуздано знамо да је овај златар из Париза – који је извесно време у другој четвртини XIII столећа био становник Београда – својом вештином релативно брзо себи и својој породици обезбедио добар живот у Каракоруму о чему сведоче бројни детаљи у путопису Вилхелма од Рубрука.

[*Српско средњовековно наслеђе (Зборник посвећен професору Ђорђу Трифуновићу), Београд 2001, 493-503 /са Д. Кораћем/*]

[37] И. П. Петрушевский, *Иран и Азербайджан под властью Хулагуидов (1256-1355 гг.)*, Татаро-монголы в Азии и Европе (Сборник статей, 2-издание), Москва 1977, 232. Процене које се крећу од осам стотина хиљада до два милиона жртава свакако се морају сматрати претераним, али остаје чињеница да су покољи које су Монголи починили запањили свет. В. Phillips, *Medieval Expansion*, 72.

ИЗ КАРАКОРУМА У БАР

(Србија у делу анонимног европског географа XIII века)

„Да ли је Америка поново откривена у XIII столећу?" Године 1979. амерички истраживач Марвин Л. Колкер је под овим провокативним и загонетним насловом објавио веома занимљив рад.[1] У њему је први пут публикован један средњовековни латински географски трактат – „Описи земаља" (Descripciones Terarum).[2] Реч је о тексту који је сачуван у саставу рукописног зборника с краја XIII века и данас се налази у библиотеци Тринити колеџа у Даблину.[3] У опису кодекса за „Descripciones Terarum" стоји записано једино да је географски трактат, а изостала су било каква друга обавештења.[4] Зборник је, верује се, ирског порекла, о чему сведочи и чињеница да је у њему похрањен спис Annales de Monte Fernandi који је посвећен историји Ирске и говори о догађајима закључно са 1274. годином.[5] Највећи део кодекса чине анонимне проповеди, у којима се могу срести и поједини изрази на енглеском језику; ту су, затим, дијаграм под називом Rota etatis где су представљени сви узрасти човека од његовог рођења до смрти, диспут о врлинама и пороцима, научна расправа Ars componendi chilindri, такозвани Merarium у којем се објашњавају тешке речи, завештање светог Фрање, Јоакимова пророчанства, па чак и стихови на старофранцуском поводом погибије Симона де Монфора.[6] Неколико записа из различитих раздобља који се налазе на страницама рукописног зборника стављају до знања да се кодекс непрестано налазио у Ирској, где се, уосталом, чува и данас.[7]

[1] M. L. Colker, *America Rediscovered in the Thirteenth Century?*, Speculum 54 (1979) 712-726.
[2] Ibid., 720-726.
[3] Dublin, Trinity College. Cod. 347, Fol. 3ʳ-4ᵛ.
[4] T. K. Abbot, *Catalogue of the Manuscripts in the Library of Trinity College, Dublin*, Dublin – London 1900, 53. Cf. Colker, *America Rediscovered*, 719 n. 31.
[5] Fol. 394ʳ-403ᵛ.
[6] За подробан опис овог рукописног зборника в. Colker, *America Rediscovered*, 719-720.
[7] Ibid., 720.

Анонимни географски трактат „Описи земаља“ побудио је занимање америчког истраживача М. Л. Колкера пре свега због података о острвима смештеним северозападно и северно од Норвешке. Он је у једном од тих острва видео обалу Северне Америке и истовремено са издањем до тада непознатог средњовековног текста изнео и своје сензационално откриће.[8] Појава новог извора покренула је читаву лавину научних распри и коментара. Будући да је непознати аутор највећи део текста посветио Прибалтику, Колкерово издање је нарочито снажан одјек доживело у пољској историографији. [9]

Године 1993. руски истраживач Л. С. Чекин поново је издао географски трактат „Descripciones Terarum“, пропративши га преводом на руски и веома детаљним коментаром.[10] Одбацивши громопуцатељну претпоставку М. Л. Колкера,[11] он је нагласио да текст непознатог састављача одликују реализам у изражавању географске и етничке ситуације земаља које описује и крајње занемарљива бројка античких реминисценција, иначе толико омиљених код средњовековних писаца.[12] У заметном и тешком покушају да се разоткрије порекло анонимног аутора дошло се до закључка да у географском трактату нема ниједне назнаке која би говорила у прилог његове ирске провенијенције. По својим особеностима „Описи земаља“ сасвим одударају од тековина средњовековне ирске географске мисли, за коју се сматра да је представљала необичан спој античке учености и келтског фолклора.[13] Упркос покушајима појединих истраживача, није могуће поуздано одгонетнути етничку припадност непознатог писца географског трактата.[14] Ипак, научници су једнодушни у оцени да је анонимни аутор припадао једном од

[8] Ibid., 717-719.

[9] Већина тих радова појавила се у пољским часописима, осим следећа два: K. Górski, *The Author of the Descripciones Terrarum: A New Source for the History of Eastern Europe*, The Slavonic and East European Review 61 (1983) 254-258; Е. Охманьский, *Неизвестный автор „Описания земель“ второй половины XIII в. и его сведения о балтах*, Балто-славянские исследования, 1985, Москва 1987, 89-95.

[10] Л. С. Чекин, *„Описания земель“, анонимный географический трактат второй половины XIII в.*, Средние века 56 (1993) 206-225.

[11] Исто, 210-211 н. 24.

[12] Исто, 206, 207.

[13] Исто, 207.

[14] То нарочито наглашава Чекин, *„Описания земель“*, 212.

редова римокатоличке цркве – доминиканцима или фрањевцима.[15] Међутим, нешто је мање замршено питање хронологије настанка текста: уз занемарљива неслагања међу истраживачима, верује се да је спис састављен између 1255. и 1260. године.[16]

Да би се разумели разлози који су довели до настанка трактата „Описи земаља“, мора се најпре нешто рећи о приликама и духовној клими западне Европе XIII столећа, а затим и о опасности која се, оличена у најезди Татара, у то време ваљала са Истока. Век о којем је реч, поготово његова друга половина, био је особен по томе што је донео знатан напредак у поморској вештини: у праксу се све више уводе бусола и астролаб, умногоме се усавршавају поморске карте, побољшава се конструкција пловила, повећава брзина бродова и проширује сезона пловидбе. Штавише, каткад се чак говори о „латинској трговачко-поморској револуцији“ у XIII столећу.[17] Као последица тих промена уследило је раздобље великих географских открића – довољно је сетити се само подвига Марка Пола – и појачаних комуникација између удаљених делова ондашњег света.

И поред релативне изолованости и затворености средњовековне западне Европе, посебно у раном средњем веку, ипак се путовало и прелазиле су се границе латинског хришћанства. На пут су превасходно кретали ходочасници, потом их следе трговци, мисионари, па и разни авантуристи. Путописна књижевност је цветала у западној Европи кроз цео средњи век, као уосталом и у муслиманском свету, Византији и Русији. Посебно значајно за западноевропски свет било је *„откривање“* и *„отварање“* Азије у XIII веку, после Трећег крсташког рата и оснивања монголског царства. Подаци које су по повратку из срца до тада практично непознатог континента ширили путници попут Јована ди Плано Карпинија[18] или Марка Пола, уз потпуно измењене нове карте света које су се припремале, битно су утицали на промену схематизованих географских схвата-

[15] Исто, 211.

[16] Исто, 211 (са навођењем мишљења појединих научника).

[17] A. R. Lewis – T. J. Runyan, *European Naval and Maritime History, 300-1500*, Bloomington 1985, 72; С. П. Карпов, *Путями средневековых мореходов. Черноморская навигация Венецианской Республики в XIII-XV вв.*, Москва 1994, 6.

[18] О њему ће више бити речи у даљем тексту.

ња, наслеђених и преношених у готово непромењеном облику од античких времена.

У покушају да се ова врста историјских извора систематизује и типологизује суочавамо се са великим потешкоћама, пре свега због разуђене скале разноврсних путописа. Стога је и немогуће говорити о јединственом жанру, јер одлике сваког појединог путописа непосредно зависе од његове функције и циљева састављача. Читалачка публика којој је дело намењено свакако умногоме одређује и карактер редакције текста. Претежни део сачуваних путописних дела чине водичи са упутствима за ходочаснике који се спремају да посете света места у источном Средоземљу, а сачуван је и знатан број извештаја посланика упућиваних на дворове средње Азије, као и трговаца које је предузетнички дух одвео до најисточнијих граница азијског континента. Важно је напоменути да сви ови текстови доносе податке о вери народа са којима су њихови писци долазили у додир током путовања. Посебно се казује о источним хришћанима, уз често расправљање о њиховим „грешкама", односно догматским скретањима. Очигледно је да се посебан значај придавао подробним обавештењима о питањима која су се тицала религије. Чак је и Марко Поло у свом популарном делу о путовању у Кину и боравку у њој размаврао могућност мисије и покрштавања азијских народа. Као универзална вера – и на том плану умногоме налик исламу – хришћанство је односе са народима изван својих граница заснивало на два темељна циља. С једне стране, настојало се да се они покрсте и укључе у цркву, а с друге, посебно у односима са исламским светом, улаган је труд да се осујети прелазак хришћана у Мухамедову веру. Тек је са открићем двеју Америка и са бољим упознавањем удаљених крајева Африке и Азије, као и усмеравањем мисионарске енергије ка тим областима, дошло до гашења западноевропске илузије о покрштавању муслиманског света. Отуда се један од задатака сваког од храбрих путника који су полазили из средњовековне латинске Европе, између осталог, састојао у томе да по областима кроз које га је пут носио прикупља податке корисне за планирање и спровођење мисионарских планова.[19]

[19] О узлету путописне литературе, као и о многим аспектима путовања у дубину Азије, в. J. Richard, *Les Récits de voyageset de pèlerinages* (Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental, Fasc. 38), Brepols, Turnhout 1981, 15-84.

С друге стране, XIII столеће било је раздобље када је западна Европа била опчињена Монголима. Не без разлога, наравно. Огроман талас татарских хорди не само што је унео праву пометњу на широком простору предње Азије него се на застрашујући начин прелио и преко европског континента. За упућене у прошлост и склоне онеспокојавајућем песимизму чинило се као да су васкрсла давна времена Хуна и њиховог вође Атиле који је 451. стигао чак до Париза. Уосталом, велики део пространих руских земаља није био у стању да одоли Азијатима. Познат је татарски напад на источну Европу у периоду 1220-1222, и нарочито чувена експедиција из 1241-1242. године када су тешко пострадале Пољска, Шлезија, моравске и словачке земље, нешто мање чешке области и посебно Угарска. Тада су Монголи избили и на Јадранско море, а онда су се преко Србије и Бугарске вратили, па је њихов вођ Батукан 1243. године у областима доњег тока Волге основао Златну Хорду.[20] Сасвим је разумљиво да је монголско питање ако не опседало а оно барем заокупљало одређене кругове у јавном мњењу западне Европе. Јер, нема сумње, држава која се простирала од Иртиша до Дунава морала је изазивати подозрење.

У крилу папске курије јавила се идеја да се Монголи покрсте. Постојала су најмање два разлога за такав план, који се никада није остварио. Постигао би се некакав мир са многољудним народом за који се чинило да долази ниоткуда, надзире огроман простор и показује очиту војну надмоћ, с једне, и успоставила би се

[20] Литература о овим догађајима је готово непрегледна и стога смо се одлучили да наведемо само неке радове. B. H. T. Cheshire, *The Great Tartar Invasion of Europe*, The Slavonic Review 6 (1926/1927) 89-105; R. Grousset, *L'empire mongol (Ire phase)*, Paris 1941, 180 sq., B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502*, Leipzig 1943, 10 sq.; Б. Д. Греков – А. Ю. Якубинский, *Золотая орда и ее падение*, Москва – Ленинград 1950, 201-217; Ch. W. Connel, *Western Views of the Tartars, 1240-1340*, Ph. D. Diss. Rutgers – The State University 1969, 74 sq.; *Татаро-Монголы в Азии и Европе*, Сборник статей, Москва 1977² (посебно: С. Л. Тихвинский, *татаро-монгольские завоевания в Азии и Европе*, 3-22; Л. В. Черепнин, *Монголо-татары на Руси (XIII в.)*, 186-209; В. Т. Пашуто, *Монгольский поход в глубь Европы*, 210-227; D. Morgan, *The Mongols*, Oxford 1987, 136 sq.; Th. T. Allsen, *Mongol Imperialism. The Policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia and the Islamic Lands, 1251-1259*, Berkley – Los Angeles – London 1987, 18-21; П. Павлов, *България, Златната орда и куманите (1244 – около 1247 г.)*, Векове 18-2 (1989) 24-33; P. Ratchnevsky, *Genghis Khan. His Life and Legacy*, Oxford – Cambridge Mass. 1992, 89 sq.; J.-P. Roux, *Histoire de l'empire mongol*, Paris 1995, 209 sq.

одређена противтежа у односу на муслимански свет, с друге стране. Папа Иноћентије IV (1243-1254) уложио је много труда, па је и на познатом сабору у Лиону, почетком лета 1245. године, расправљано о монголском питању.[21] Уследила је мисија легата папске столице Јована ди Плано Карпинија, од 1245. до 1247. године, који је путовао у централну Азију и посетио Каракорум.[22] Он је о боравку на двору монголског кана оставио драгоцено дело, једну историју Татара,[23] а на основу оног што су Плано Карпини и његови сапутници испричали у Кракову, по повратку с дугог путешествија, наводно су настали чувена Винланд мапа и још неки списи.[24] Уследила је голема продукција разноликих текстова о Татарима, па је врло близу истине проницљива опаска Л. С. Чекина о својеврсној „монголологији" тога времена.[25] Једном речју, западна Европа је око сто педесет година – у раздобљу између 1200-1350 (такозвани „монголски период" у историји географских открића!)[26] – била веома заинтересована за Татаре, за њихову прошлост, обичаје, ратну технику.

Анонимни трактат „Описи земаља" настао је у својеврсном сучељавању два поменута тока, напретка географије и појачаног занимања западноевропске јавности за Монголе. Судећи према почетним и завршним реченицама, стиче се утисак да је спис непознатог аутора требало да буде увод у једну историју Татара.[27] Није

[21] K.-E. Luprian, *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen herrscheren im 13. Jahrhundert anhand ihres Briefwechsels (Studi e testi 291)*, Città del Vaticano 1981, 48-59.

[22] I. de Rachewiltz, *Papal Envoys to the Great Khans*, London 1971, 89-111; G. A. Bezzola, *Die Mongolen in abendländischer Sicht (1220- 1270). Ein Beitrag zur Frage der Völkerbegegnungen*, Bern – München 1974; J. Richard, *La papauté et les missions d'orient au moyen age (XIIIe – XIVe siècles)*, Paris 1977, 63 sq.; M. Guéret-Laferté, *Sur les routes de l'empire mongol. Ordre et rhétorique des relations de voyage aux XIIIe et XIVe siècles*, Paris 1994, 3 et passim.

[23] Fr. Iohannes de Plano Carpini, *Ystoria Mongalorum*, ed. A. van den Wyngaert, Sinica Franciscіana I, Firenze 1929, 27-130.

[24] R. A. Skelton – Th. E. Marston – G. D. Painter, *The Vinland Map and the Tartar Relation*, New Haven – London 1965, 2 sq.; *Proceeding of the Vinland Map Conference*, ed. W. E. Washburn, Chicago – London 1971.

[25] Чекин, *„Описания земель"*, 207.

[26] R. Hennig, *Terrae incognitae. Eine Zusammenstellung und kritische Bewertung der wichtigsten vorcolumbischen Entdeckungsreisen an Hand der darüber vorliegenden Originalberichte*, III, Leiden 1953, 2.

[27] Чекин, *„Описания земель"*, 207.

познато да ли је писац завршио своје дело, али је несумњиво да је његов увод далеко исцрпнији него што су била уводна поглавља сродних текстова о Монголима.

Текст, који су оба досадашња издавача поделила у тридесет пасуса, почиње општим закључком да се насељена земља састоји из три дела: Азије, Африке и Европе.[28] За Европу се каже да почиње од сицилијских гора и сиријских планина Тауруса и Аманоса, и да је подељена на два дела – на источну и западну цркву. Ова друга, дакле западна црква, почиње од Италије, обухватајући и њу.[29] У даљем тексту следи веома детаљан опис западне Европе, са посебном усредсређеношћу аутора на регион Прибалтика.[30] Закључујући њен опис, аутор истиче да се у правцу југа од Норвешке налазе острва Енглеска и Шкотска. Ирска је, пак, смештена јужно и западно, а онда следи Шпанија, то јест земља светог Јакова, као и Прованса. Он наглашава да „наша", западна црква држи под собом Средоземно море и претходно поменуте земље, као и хришћанска острва на том мору.[31]

Затим следе два пасуса, двадесет први и двадесет други, у којима се говори о Србији. Најпре доносимо изворни латински текст:

(21) „Orientalis uero ecclesia incipit a Grecia siue Seruia, que sic dicta est quia Grecie seruiebat. De genere est Sclauorum, Anteuariam in se continens, et per Greciam procedens terminatur uersus orientem in montibus Scilicie et Syrie superius nominatis.

(22) Ab aquilone uero progrediens coniungitur Bulgarie. Hec contigua est a parte aquilonis Ruscie. Hee due terre, scilicet Seruia et Bulgaria, a parte occidentis sunt regno contigue Hungarorum".[32]

У српском преводу ова два пасуса гласе:

(21) „А источна, пак, црква почиње од Грчке односно Србије, која је добила такво име јер је била потчињена Грчкој. Од рода је словенског и у њој се налази Бар. А она (sc. источна црква), настављајући се према истоку преко Грчке, завршава се у планинама Киликије и Сирије које су претходно споменуте.[33]

[28] Исто, 213, 1.

[29] Исто, 213, 2-3.

[30] Исто, 213-215, 3-19.

[31] Исто, 215, 20.

[32] Исто, 215-216, 21-22.

[33] Исто, 213, 2.

(22) А од севера идући належе на Бугарску. А ова се на северу граничи са Русијом. Ове две земље, дакле Србија и Бугарска, на западу се граниче са краљевством Угара".

Помен Србије у овом географском делу је кратак и на први поглед релативно безначајан. Међутим, ако се посматра у склопу целог текста, могу се покренути неколика важна питања. У низу споменутих области које сачињавају Европу Србија је једина земља за чије је име понуђено етимолошко разјашњење. Оно није посебно занимљиво јер је традиционално, боље рећи стереотипно, засновано на сличности класичне латинске именице роб (servus) и глагола служити (servo), с једне, и средњовековног латинског назива за Србију (Seruia), с друге стране.[34] Фонетску особеност српског *р* – са вредношћу самогласника – није могуће адекватно пренети у друге индоевропске језике, па ни у латински. Сасвим је неуобичајено, међутим, да је према тумачењу писца „Описа земаља" Србија добила такво име јер је била потчињена (seruiabatur) Грчкој.

У истом пасусу анонимни географ је направио и други изузетак. Бар (Antivari), наиме, једини је град у Европи изричито споменут у трактату. Нема сумње да је то чињеница од особитог значаја. Сасвим разумљиво, умесно је поставити и питање – зашто управо Бар? Ако је било неопходно да се читаоцима којима је спис намењен скрене пажња на то да су Срби словенски народ, очигледно је да им је назив једног српског града био толико познат да није захтевао никакво објашњење. Једина веза између Бара и Монгола је личност Јована ди Плано Карпинија, папског изасланика који је походио монголског владара. По повратку из Каракорума у Лион, 1248. године, Инoћентије IV га је наградио титулом архиепископа Бара.[35]

Као што је већ речено, Италијан Јован ди Плано Карпини је свакако најзначајнији међу посланицима упућеним Монголима, а његова два извештаја, други под насловом „Ystoria Mongalorum quos nos Tartaros appellamus" поднет папској курији, изазвала су огромно интересовање код савременика и оставила снажан траг у западноевропској духовној историји.[36] У тренутку када га је папа на сабору

---

[34] О читавом питању расправљао је И. Ђурић, *Ромејски говор и језик Константина VII Порфирогенита*, ЗРВИ 24-25 (1986) 122, са навођењем релевантне литературе.
[35] Тако је помен Бара у „Descriptiones terrarum" објаснио и Чекин, „*Описания земель*", 209.
[36] За издање текста в. н. 23. Енглески превод доноси Ch. Dawson, *The Mongol Mission. Narratives and Letters of the Fransiscan Missionaries in Mongolia and China in the Thirtheenth and Fourteenth Centuries*, New York 1955, 3-72.

у Лиону изабрао за посланика, Плано Карпини је био шездесетогодишњак. Један од првих дружбеника светог Фрање из Асизија, после 1221. године предано је радио на организовању новог фрањевачког реда у Немачкој. Затим је постављен на чело фрањевачке провинције за Саксонију, одакле је радио на ширењу реда у Скандинавији и источној Европи. Неко време пред сабор у Лиону боравио је у папској курији.[37]

Угледни Италијан није нимало случајно изабран за тако одговоран задатак. Предан, пун верског жара, искусан, окаљен дугим, практично мисионарским радом на периферији западне Европе, свакако полиглота, Јован ди Плано Карпини је уз то, као фрањевац, био спреман да поднесе све тешкоће и опасности које су вребале на дугом путу у срце Азије. Уосталом, изабраник Инoћентија IV и његов сапутник пољски фрањевац Бернард први су у низу доминиканаца и фрањеваца који су у другој половини XIII и током XIV века били носиоци дипломатске и мисионарске делатности у Азији.[38]

„*Добро, слуго добри и верни, у малом си био веран, над многим ћу те поставити; уђи у радост свога гособдара*" (Јеванђеље по Матеју, 25: 21). Речима наизглед непримереним значају обављене мисије, Инoћентије IV је 1248. године поставио Јована ди Плано Карпинија за архиепископа Бара.[39] Изгледало је да је папа у старом фрањевцу и прекаљеном мисионару нашао праву личност за поглавара латинске цркве у шизматичкој српској држави. Међутим, искусни дипломата се није снашао у балканским играма. Огорчени због губитка јурисдикције над босанском епископијом коју је годину дана раније папа предао угарском архиепископу у Калочу, Дубровчани су поново покренули свој стари спор са Баром, захтевајући да њихов архиепископ добије право да се брине о свим римокатолицима у држави Немањића.[40] Иако је барска црква задржала свој

---

[37] О Плано Карпинијевој делатности види Wyngaert, o. c., 5. У источној Европи је поуздано боравио до 1239, а сасвим је неизвесно да ли је доживео монголску најезду у Прагу 1241. В. Bezzola, o. c., 120
[38] О мисијама упућеним у Азију види литературу наведену у н. 22, као и G. G. Guzman, *Simon of Saint-Quentin and the Dominican Mision to the Mongol Biju*, Speculum 46 (1971) 232-249.
[39] G. Golubovich, *Bibliotheca bio-bibliografica della Tera Santa e dell'Oriente Francescano*, Vol. 1 (Quaracchi 1906) 194. B. skelton – Marston – Painter, o. c., 39, Lupprian, o. c., 53.
[40] В. К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952 (репринт 1978) 178; Skelton – Marston – Peinter, o. c., 39.

примат над католицима у српској држави, подржана и од Рима и од српских краљева, Јован ди Плано Карпини је морао да напусти своју столицу. Вратио се у Италију, вероватно у намери да се у папској курији избори за свој положај, али је убрзо потом, 1. августа 1252. године преминуо.[41]

Колико год занимљиво и важно постављење провереног мисионара и организатора фрањевачког реда на чело барске архиепископије било за разумевање папске политике према католичкој цркви у српској држави, али и према православним шизматицима у целини, податак о Бару у „Опису земаља" је превасходно значајан за разумевање контекста у којем је спис настао – средине у којој је писац поникао, као и публике којој је овај трактат намењен. Аутор овог занимљивог географског дела је добро познавао животно дело Плано Карпинија. Читаоцима за које је писао живот и дело угледног фрањевачког фратра били су исто тако блиски.

Да је писац трактата вероватно и сам фрањевац превасходно заинтересован за мисију и ширење римске цркве потврђују и структура и детаљи сачуваног текста. Свој исцрпни опис европског дела насељеног света анонимни географ започиње опажањем да је Европа подељена у два дела – на источну и западну цркву.[42] Почевши од Италије, преко Угарске и Пољске, опис води на север Европе, да би се преко Шпаније затворио круг на Средоземљу. Шпанија, Прованса, све остале споменуте европске земље, као и хришћанска острва у Средоземљу припадају *нашој, западној цркви*.[43] Нови круг описаних земаља почиње са Грчком односно Србијом и наставља се на север преко Бугарске до Русије. Аутор трактата закључује да све земље источно од Грчке и Русије, и њих укључујући, а између „*нашег*" Средоземља и северног океана припадају источној цркви.[44]

[41] Skelton – Marston – Peinter, o. c., 39, n. 29.

[42] Eadem etiam pars, uidelicet Europe, secundum quosdam in duas distinguitur partes, in orientalem scilicet et occidentalem ecclesiam. Occidentalis incipit ab Ytalia inclusiue. Чекин, *„Описания земель"*, 213, 3.

[43] Ex hiis liquet manifeste qualiter et terra sancti Iacobi Hispania et Prouincia retieant situm suum et etiam quomodo *nostra occidentalis ecclesia* infra mare Mediteraneum et terras suoerius nominatas includatur, non exclusis tamen maris insulis Christianis. Исто, 215, 20.

[44] Omnes ergo terre de Ruscia et Grecia inclusiue ad orientem procedentes inter mare Mediteraneum nostrum et occeanum aquilonis in parte orientalis ecclesie confutantur. Исто, 216, 26.

Посебан интерес који аутор „Описа земаља" показује за источне и северне европске области у саставу западне цркве није нимало случајан. Детаљи са којима описује стање и организацију цркве, као и процес покрштавања тих земаља на европској периферији, израз су бриге особе предане ширењу праве вере међу паганима. Земље које су одавно и чврсто у скутима западне цркве, попут Италије, Угарске, као и Енглеске, Шкотске, Ирске, и западних обала Средоземља, нису заслужиле детаљнији опис, већ су само побројане.

Са истог становишта анонимни географ описује и земље у саставу источне цркве. Грчка, Бугарска и Русија су само побројане, њихове границе забележене. Само је Србији посвећено нешто више простора. Види је као несумњиви део источне цркве, али потчињен Грчкој – гледано у контексту целокупног списа, свакако у црквеном погледу. Српска држава је једина православна земља која је на својој територији имала римокатоличку архиепископију. То је писцу и читаоцима којима је трактат намењен, очито мисионарским круговима у оквиру западне цркве, добро познато. Постављање Јована ди Плано Карпинија на чело дијецезе је свакако учинило Бар познатијим међу људима блиским мисионарском раду угледног фрањевца. Са друге стране, његов одлазак у српско Поморје са задатком да се стара о поданицима латинске вере српског краља сведочи о сталном, па и појачаном интересу папске курије за словенску земљу на граници две сукобљене хришћанске цркве. Врло је занимљиво да је у очима писца овог трактата, преданог латинског мисионара, Бугарска, предмет толиких спорова између Цариграда и Рима, и папске неутољене чежње, очито неспорно православна земља. Још је важније за разумевање становишта средине из које је ово дело потекло да анонимни географ крсташку власт на Балкану и латинског патријарха у Цариграду очигледно не доживљава као суштинску промену у простирању западне и источне цркве.

Сваки нови изворни податак је драгоцен за боље познавање српске средњовековне историје. Међутим, овај кратки спомен Србије у опису Европе је драгоцен и за разумевање представе о српској земљи коју су имали одређени кругови у западној Европи. У оном делу римске цркве заинтересованом за мисионарску делатност Србија је неспорно сматрана за део источне цркве, али истовремено и као особена област, на граници са западном црквом и са римо-

католичком архиепископијом на својој територији. Иако није споменута као земља погодна за мисију, стиче се утисак да су извесни центри моћи на њу гледали као на полуотворена врата за ширење римске цркве ка истоку.

[*Зборник радова Византолошког института 37 (1998) 247-257 /са Душаном Кораћем/*]

СРПСКИ КРАЉ МИЛУТИН И ВИЗАНТИЈСКА ПРИНЦЕЗА СИМОНИДА У ДЕЛУ АРАГОНСКОГ ПИСЦА ФРАНЦИСКА ДЕ МОНКАДЕ

Брак српског краља Стефана Уроша II Милутина (1282-1328) и византијске принцезе Симониде Палеологине била је једна од најзанимљивијих епизода у свеукупним византијско-српским односима, односима који се у већој или мањој мери могу пратити у широком временском луку од безмало шест столећа, од друге половине IX до средине XV века. Све што је претходило овом важном догађају, а поготово оно што је уследило и превасходно се тицало окретања Србије обрасцима које је нудила рафинирана и разуђена византијска цивилизација, имало је далекосежне последице на даљу историју српске средњовековне државе.[1] Јер, нема сумње, Милутиново усмерење ка ромејским државним и културним моделима са пуно разлога се може означити као „византинизација". Речју, било је то раздобље снажног византијског утицаја на Србију, у сваком случају најјачег до епохе Милутиновог унука Стефана Душана, краља (1331-1345) и цара (1345-1355).

О браку краља Милутина и принцезе Симониде веома детаљно казују три византијска извора. Један је изашао из пера Теодора Метохита, ученог интелектуалца и емисара ромејског цара Андроника II Палеолога (1282-1328), иначе главног византијског преговарача. Он је у току 1298/1299. године чак у пет наврата путовао у Србију и водио дуге и заморне преговоре који су били налик на право дипломатско рвање. Теодор Метохит је оставио такозвано

[1] О епоси краља Милутина наводимо само најважније радове: С. Станојевић, *Краљ Милутин*, Годишњица Николе Чупића 46 (1937) 1-43; К. Јиречек, *Историја Срба*, I-II, Београд 1952 (репринт: 1978) 187 сл.; L. Mavromatis, *La fondation de l'empire serbe. Le kralj Milutin*, Thessalonique 1978, 15-86 (у даљем тексту: Mavromatis, *Fondation*); *Историја српског народа*, I, Београд 1981, 437-475 (Љ. Максимовић – С. Ћирковић); *Византијски извори за историју народа Југославије*, VI, Београд 1986, 24 сл. (у даљем тексту: *Виз. извори* VI).

„Посланичко слово", поверљив извештај који је упутио у Цариград са последњег путовања у Србију.[2] Византијски великодостојник именом уопште не наводи Симониду, али са цепидлачком подробношћу описује не само ток преговора него и читав низ занимљивих догађаја са путовања у току зимских месеци 1299, године која је у византијској историји упамћена као једна од најхладнијих.[3] Значајне вести доноси нам савремени византијски историчар и монах Георгије Пахимер који је такође био веома добро упућен у појединости ове епизоде византијско-српских односа.[4] Осим Пахимера, и великан византијске историографије XIV столећа Нићифор Григора доноси вести о браку српског краља и византијске принцезе.[5] На другој страни, овај брак одјекнуо је и у српским изворима, у житијима краљице Јелене Анжујске и краља Милутина, изашлих испод пера архиепископа Данила II (1324-1337).[6]

Међутим, брак српског краља Милутина и византијске принцезе Симониде нашао је своје место и у једном занимљивом тексту који је настао знатно касније, а који је, колико знам, измакао проучаваоцима српске средњовековне историје. Управо је тај текст тема овог малог прилога. Реч је спису веома образованог арагонског племића Франциска де Монкаде,[7] о чијем се животу зна веома мало.

[2] Најновије издање овог извора приредио је Mavromatis, *Fondation*, 89-119, а превод на српски језик и коментар дати су у књизи *Виз. извори* VI, 77-143 (И. Ђурић).

[3] М. Ласкарис, *Византиске принцезе у средњовековној Србији. Прилог историји византискосрпских односа од краја XII до средине XV века*, Београд 1926 (репринт: 1997), 55-84; R. Radić, *Some Observations of Theodore Metochites on King Milutin's Reign and the Serbian Court at the End of the 13th Century*, Zeitschrift für Balkanologie 37/1 (2001) 47-56.

[4] Georges Pachymérès Relations Historiques, éd. A. Failler, III-IV, Paris 1999, 299-325. Превод: *Виз. извори* VI, 34-60 (Љ. Максимовић). Cf. Lj. Maksimović, *War Simonis Palaiologina die fünfte Gemahlin von Kônig Milutin*? Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit. Referate des Internationalen Symposions zu Ehren Herbert Hunger (Wien, 30. November bis 3. Dezember 1994), Wien 1996, 115-120; О.И. Нуждин, *Византийско-сербский мирный договор 1298/1299.г.: причины, условия, последствия*. Византийский временник 57 (82) (1997) 96-109.

[5] Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. L. Schopen – I. Bekker, I, Bonnae 1829, 202-204 (у даљем тексту: Greg. I). Превод и коментар: *Виз. извори* VI, 168-171.

[6] Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило Други, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 96-98, 160-161. Превод: Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, превео Л. Мирковић, Београд 1935, 72-74, 121.

[7] Упућујемо на следеће издање овог списа: Francisco de Moncada, *Expedicion de los Catalanes y Aragoneses contra Turcos y Griegos*, prólogo y notas de Samuel Gili y Gaya. Madrid 1924 /у даљем тексту: Moncada, *Expedicion*/.

Тако је, између осталог, његовог деду, који се такође звао Франциско де Монкада, шпански краљ Филип II (1556-1598) почаствовао титулом маркиза од Ајтоне. С друге стране, пишчев отац Гастон де Монкада служио је као вицекраљ Арагона и изасланик у Риму, а пишчева мајка Каталина, такође из породице Монкада, била је баронеса од Калосе.[8]

Франциско де Монкада рођен је 1586. године, а његово детињство и године младости обавијени су низом непознаница. Очигледно је да је добро познавао историју и географију Европе и Блиског истока. Када је имао двадесет две године оженио се Маргаритом од Кастра и Кервелона, наследницом барона од Ла Лагуне. Живео је близу (?) краљевског двора до доласка Филипа IV (1621-1665). Написао је неколико дела, између осталог *Генеалогију куће Монкада*, *Старине светилишта Монсерате*, *Живот Боеција*. Литерарну делатност прекинуо је када је наименован за изасланика у Немачкој. Уследила је политичка и дипломатска каријера која је остатак његовог живота испунила читавим низом поверљивих и важних мисија и експедиција.

Године 1622. његов суверен Филип IV послао га је у Каталонију да смири групу тамошњих житеља који су одбили да прихвате свог новог вицекраља – бискупа Хуана Сентиса. Дипломатском вештином Франциско де Монкада је успео да разреши настали спор. Наставио је да успешно служи круни, али је увек осећао носталгију за писањем књига. Јер, било је очигледно, арагонски аристократа био је заправо писац по вокацији, дакле, више човек од пера, мада и политичар и дипломата несвакидашње обдарености. Погинуо је у бици код Гоха 1635. године, тако да није доживео педесети рођендан. Није остварио сан да остатак живота проведе у миру и међу књигама. Шпански краљ Филип IV је деци свог погинулог вазала, Гуилену Рамону и Каталини, изразио дубоку жалост због губитка великог човека у тренутку када је могао да домовини пружи највише.[9]

Франциско де Монкада је још као релативно млад човек, 1620. године, довршио историјски спис у коме су описане пустоло-

[8] За основне податке о животу и делу Франциска де Монкаде в. *The Catalan Chronicle of Francisco de Moncada*, translated by F. Hernandez, ed. J.M. Sharp, El Paso 1975, IX-XI /у даљем тексту: Hernandez - Sharp, *Catalan Chronicle*/.

[9] Hernandez - Sharp, *Catalan Chronicle*, X.

вина једне од најчувенијих плаћеничких војски Средњег века, такозване Каталанске компаније, која је ратовала широм Медитерана у XIV веку. Он је написао дело под насловом *Expedición de los catalanes y aragoneses contra les turcos y griegos* (Експедиција Каталанаца и Арагонаца против Турака и Грка) које је постало класично у свом жанру. Монкадини мотиви да се лати оваквог књижевног подухвата, како он објашњава у уводном поглављу, сводили су се на природну људску жељу да се од заборава сачувају умируће успомене које заслужују вечно постојање и да својој породици, која је већ имала веома дугу и хвале достојну традицију, обезбеди нову славу.[10]

Будући да је о пустоловинама Каталанске компаније писао са велике историјске дистанце – после три столећа – арагонски угледник морао је да се ослања на различите изворе. Тако је Монкада као предложак пре свега имао чувени спис Рамона Мунтанера, учесника и очевица ових догађаја.[11] Међутим, да би своме тексту дао виши степен веродостојности користио је и сведочанства других очевидаца и савременика, али и каснијих аутора, као што су Десклот, Беренгар од Ентенце, Јероним Зурита.[12] Да му се не би могла приписати одређена једностраност морао је да консултује и одговарајуће изворе друге стране – Византије. На тај начин, међу своје податке укључио и сведочанства византијских писаца. Како упозоравају знаоци његовог дела, Франциско де Монкада је користио вести Георгија Пахимера, Нићифора Григоре, Јована Кантакузина и Лаоника Халкокондила.[13] За Нићифора Григору имамо конкретну вест, али остаје одређена недоумица пре свега око Георгија Пахимера. Зна се, наиме, да је издање списа византијског хуманисте угледало светлост дана тек 1666-1669. године у издању ученог језуите Пјера Пусина, дакле, више од три деценије после Монкадине смрти.[14] Слична недоумица је и са историјским списом цара-писца

[10] Ibid. IX.
[11] Упућујемо на једно од издања овог чувеног списа: Ramon Muntaner, Crònica. Text et notes per E. Bagué, I, Barcelona 1927, II-IX, rev. M. Coll i Alentorn, Barcelona 1951-1952 (=Collecció Popular Barcino 19, 141-148).
[12] Hernandez - Sharp, *Catalan Chronicle*, IX,
[13] Ibid.
[14] Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica, I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*, Berlin 1958², 280.

Јована Кантакузина чије се прво издање појавило у оквиру гласовитог Париског корпуса 1645. године,[15] дакле, такође после Монкадине смрти.

Своје дело, које је – како су установили педантни проучаваоци његовог списа – састављено од седамдесет пет хиљада речи, Франциско де Монкада посветио је свом стрицу Хуану де Монкади, надбискупу Тарагона и примату североисточне Шпаније. Његово истраживање и сериозна припрема за писање историјског дела захтевали су проучавање контрадикторних и фрагментарних изворних података на латинском грчком и каталанском језику. На тражење краља Филипа IV, његов угледник Франциско де Монкада је свој спис саставио на кастиљанском језику, али са прилично јаким утицајем каталанског језика.[16]

Кратку вест о Милутину и Симониди арагонски писац доноси у тридесетседмом поглављу свог списа. Ово поглавље почиње са објашњењем да је последња несрећа, каталанска одмазда над Византинцима, била заправо казна за цара Андроника II Палеолога и Грке – како он назива Ромеје, односно Византинце – због тога што су одбацили послушност римској цркви. Као добар римокатолик, Франциско де Монкада следи распрострањено гледиште припадника латинског света западне Европе, схватање о Риму као универзалној мајци свих оних који служе божијем поретку на земљи. Наравно, поменута „последња несрећа“ која је задесила Византинце односи се на пустошење Каталанске компаније. Ова одважна ратничка дружина је током неколико година у првој деценији XIV столећа прокрстарила знатан део византијских земаља и потпуно их девастирала. Царство је било сасвим немоћно да се супротстави невеликој али одлично организованој војсци прекаљених ратника са Иберијског полуострва.[17]

У наставку свог историјског списа, Франциско де Монкада наводи да је Андроник II са Ирином имао три сина који нису били предвиђени за наследнике престола јер је то био Михаило, царев син из првог брака, са братом деспотом Константином.[18] Позната је

[15] Ibid. 322.
[16] Hernandez - Sharp, *Catalan Chronicle*, XI.
[17] A. Lowe, *The Catalan Vengeance*, London - Boston 1972, 69 sq.; М. Живојиновић, *Житије Данила II као извор за ратовања Каталанске компаније*, Зборник радова Византолошког института 19 (1980) 251-273.
[18] Moncada, *Expedicion*, 219-220.

прича да је Ирина (Јоланта) од Монферата, друга царева супруга, најпре покушала да приволи мужа да подели Царство свим синовима, а затим, после неуспеха њених планова, отишла је у Солун и практично се развела од Андроника II.[19]

Како Монкада примећује, византијска царица је рачунала да ће њено одсуство поколебати супруга и омекшати његов непопустљив став, али како се то није десило окренула се страним владарима, иначе Андрониковим непријатељима. Обратила се свом зету, краљу, владару Трибала и Србије, који је био ожењен њеном ћерком Симонидом (envió a llamar a suo yerno Crales, príncipe de los tribalos y de Serbia, casado con su hija Simónide).[20] Њему је даровала сав свој накит и толико новца да је према Нићифоровом причању, како вели Франциско де Монкада, њиме могло да се опреми сто бродова за заштиту мора и обале Царства.[21]

Интересантно је да на овом месту Франциско де Монкада од византијских писаца, пре свега Нићифора Григоре, преузима за Милутина име „Кралис“ са очигледним знацима неразумевања јер верује да је то лично име српског владара. О чему је заправо реч? Наиме, добро је познато да византијски писци понекад српске краљеве, Милутина и Стефана Душана на пример, не називају њиховим именима већ речју „Кралис“ (Κράλης) што је грчка транскрипција речи краљ.[22] Подсетимо се, ондовремени грчки језик није познавао реч краљ, па отуда ромејски људи од пера за српске владаре са краљевском титулом кажу „Кралис“ (са великим словом као да је лично име), док за угарске краљеве често користе термин „Ригас“ што је грчка верзија латинског *rex*, дакле краљ. Арагонском писцу очито ово није било јасно, па отуда механички и без разумевања ексцерпира термине из историјског дела Нићифора Григоре.

У продужетку Франциско де Монкада прекорева расипну царицу Ирину од Монеферата, која обилатим даривањима и разбацивањем подрива снагу Византијског царства, а оно због тога неће бити у стању да победи такмаца, нарочито када се суочи са војском

[19] Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт: 1998), 448.
[20] Moncada, *Expedicion*, 220. Преводилац на енглески и коментатор прави очигледну грешку када етноним Трибали поистовећује са Бугарима и када, сагласно томе, Милутина назива краљем Бугара. Cf. Hernandez - Sharp, *Catalan Chronicle*, 126 n. 1.
[21] Moncada, *Expedicion*, 220.
[22] *Виз. извори* VI, 24 et passim.

непријатељски расположених и одлучних људи чија жеља за одмаздом их непрестано води у победу или смрт.[23]

Као што се јасно види, на овом месту имамо непосредно позивање на извор који је арагонски аутор користио, а то је спис ученог ромејског полихистора Нићифора Григоре који о Ирени Монфератској говорио прилично негативним тоновима.[24] На овом месту је умесно поставити питање: како је Монкада могао да користи спис великана византијске историографије? Неколико деценија пре него што је арагонски племић писао своје дело појавило се прво издање Григориног дела. То је урадио немачки класичар и пионир византологије Јероним Волф 1562. године.[25] Убрзо, 1567, односно 1578. године, појавили су се и латински односно италијански превод.[26] Нека од наведених издања свакако су била приступачна ученом арагонском аристократи.

Осим овог сасвим кратког помена српског краља, чије име заправо није ни наведено, и византијске принцезе Симониде, Србија се помиње још на једном месту – у шездесет шестом поглављу. У њему реч иде о Туркопулима који су најпре примили хришћанство и били у служби византијског цара Андроника II, али су се касније одметнули и прикључили Каталанцима у пустошењу византијских земаља.[27] Дошло је до њиховог међусобног неслагања и преговора о којима Франциско де Монкада казује веома подробно.[28] Вођ Туркопула био је Мелик који је ступио у преговоре са владарем Србије (príncipe de Serbia). Реч је, наравно, поново о краљу Милутину који је према речима Франциска де Монкаде био благонаклон према Мелику и понудио му добар пријем у својој земљи уз услов да његови људи не носе оружје и да га не користе осим када то српски владар не затражи од њих. Мелик је ове услове прихватио, па су он и његови људи остали у Србији у мирном и спокојном животу сасвим другачијем од оног који су до тада водили.[29] О овој занимљивој епи-

[23] Moncada, *Expedicion*, 220.
[24] Greg. I, 233-237. Превод и коментар: *Виз. извори* VI, 171-175 (С. Ћирковић).
[25] Г.Л. Курбатов, *История Византии (Историография)*, Ленинград 1975, 22.
[26] *Виз. извори* VI, 152 (С. Ћирковић).
[27] A. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II*, Cambridge (Mass.) 1972, 158-226.
[28] Moncada, *Expedicion*, 346-347. Cf. K.M. Setton, *Catalan Domination of Athens, 1311-1388*, Cambridge (Mass.) 1948 /reprint: London 1975/.
[29] Moncada, *Expedicion*, 347-348.

зоди казује Нићифор Григора који и овога пута служи као предложак образованом Арагонцу. Занимљиво је напоменути да и српским изворима ова епизода није остала непозната.[30]

Сумирајући у најкраћем резултате овог прилога најпре морамо нагласити да подаци које арагонски писац Франциско де Монкада доноси о српској средњовековној историји нису непознати. То је сасвим разумљиво и из чињенице да је историјски спис *Expedición de los catalanes y aragoneses contra les turcos y griegos* (Експедиција Каталанаца и Арагонаца против Турака и Грка) настао веома касно, у првој четвртини XVII столећа, а на основу савремених како каталанских тако и византијских извора. Међутим, Франциско де Монкада је језгровитим поменом српског краља и византијске принцезе оновременој читалачкој публици са Пиринејског полуострва приближио део српске средњовековне историје.

[*Пешчаник. Часопис за историографију, архивистику и хуманистичке науке 1 (Ниш 2003) 37-44*]

[30] Види подробан коментар у *Виз. извори* VI, 182-183 н. 60 (С. Ћирковић).

КРАЉ МИЛУТИН У ВЕНЕЦИЈАНСКОМ ДОКУМЕНТУ ИЗ 1313. ГОДИНЕ

Један документ млетачког архива из 1313. године (*Archivio di Stato di Venezia – Senato, Secreta – Patti, Liber pactorum, III, c. 82v = Copia, c. 126 v – 127 r*) даје сажете али стога не мање драгоцене податке о приликама у Србији у последњој деценији безмало четрдесетогодишње владавине краља Стефана Уроша II (Милутина) (1282-1321). Реч је о акту у којем је дат списак царева, краљева и владара Склавоније, Бугарске и Романије, то јест, Византије (*Notitia imperatorum, regum et dominorum de Sclavonia, Bulgaria et Romania A. MCCCXIII*). Ради се о документу који није сасвим непознат истраживачима српске средњовековне историје јер га је објавио још Шиме Љубић 1868. године,[1] али са великим скраћењима и низом погрешних читања,[2] а податке је кратко коментарисао Михаило Динић.[3]

Документ о којем је реч, поново и у целости, објавио је бугарски медиевиста Васил Гјузелев у књизи „Венецијански документи за историју Бугарске и Бугара од XII до XV века", а у оквиру едиције „Архиви говоре".[4] Будући да је документ из 1313. године од велике важности за српску средњовековну историју његов текст доносимо у целости.

Латински текст:

"Tituli regum et baronum et cetera...
De Sclavonia et Bulgaria.
Ser Urossius rex Servie, Chelmie, Dioclie, Albanie et maritime regionis.

[1] S. Ljubić, Listine o odnošajih izmedju južnoga slavenstva i mletačke republike, knj. I, Zagreb 1868, 192 № 283.

[2] В. Гюзелев, *Средновековна България в светлината на нови извори*, София 1981, 157.

[3] М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, Зборник радова Византолошког института 3 (1955) 76.

[4] *Венециански документи за историята на България и Българите од XII до XV в.* (Архивите говорят 18), изд. В. Гюзелев, София 2001, 59, № 16 (у даљем тексту: Гюзелев, *Венециански документи*)

Ser Steffanus regis Urossii filius, rex Dioclie, Albanie, Chelmie et maritime regionis.

Ser Steffanus rex Raxie et cetera ut supra.

Ser Ladislaus filius eius.

Ser Michael despoti Bulgarie, dominus de Bidigno, gener regis Urossii.

Ser Vecelaus imperator Bulgarie.

De Romania.

Ser Andronicus in Christo Deo fidelis imperator et moderator Romeorum Duchas Angelus Comnienus Paleologus semper Augustus.

Domina Erina in Christo Deo fidelis imperatrix et moderatrix Romeorum Duchena Angelina Comniena Paleologina semper Augusta, de Montifferati marchionissa.

Domina Ana Christi fidelis despina Cumnina ducissa.

Ser Nicolaus sancte Constantinopolitane ecclesie patriarcha.

Ser Dux Athenarum.

Ser Thomasius Dei gratia despoti Comninus dux.

Ser Thomas Dei gratia magnus Romaniae despotus, princeps Blachie, Archangeli dominus, dux Vigentie, comes Achilo et Nepanti ac regalis castri Joanine dominus.

Ser Ludoycus princeps Achaye.

Domina Mahalda, principissa Achaye, eius uxor."

Српски превод:

Титуле краљева, барона итд.

Склавонија и Бугарска.[5]

[5] Неопходно је објаснити шта значи термин Склавонија који је овде наведен уз термин Бугарска. Византијски писци су под Склавинијама подразумевали територије насељене Словенима. Уп. *Византијски извори за историју народа Југославије*, I, Београд 1955, 222 н. 9 (М. Рајковић); Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica, II, Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*, Berlin 1958[2], 278; G. Ostrogorski, *Vizantija i Južni Sloveni*, Jugoslovenski istorijski časopis 1 (1963) 3-13 (= Сабрана дела, IV, *Византија и Словени*, Београд 1970, 7-20); Т. Живковић, *Словени и Ромеји*, Београд 2000, 82-96. Одговарајући латински еквивалент Склавонија (*Sclavonia*) и сличне изведенице, које се могу наћи у многобројним и разноврсним изворима, имао је током средњег века различита значења. Означавао је и Србију, али је садржавао и много шири и општији контекст, обухватајући источну обалу Јадранског мора са приобалним појасом, насељену словенским живљем. В. К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1952 (репринт: 1978), 63-64; S. Antoljak, *Unsere "Sklavinien"*, Actes du XIIe congrès international d'études byzantines, Ochride 10-16

Господин Урош, краљ Србије, Хума, Дукље, Албаније и приморске области.[6]

Господин Стефан, син краља Уроша, краљ Дукље, Албаније, Хума и приморске области.[7]

Господин Стефан, краљ Рашке итд., као и горе.[8]

septembre 1961, Tome II, Beograd 1964, 9-13; М. Динић, *О називима српске средњовековне државе*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 32 (1966) 26-34 (=*Српске земље у средњем веку. Историјско-географске студије*, приредио С. Ћирковић, Београд 1978, 33-43; = *Из српске историје средњега века*, приредили С. Ћирковић и В. Ђокић, Београд 2003, 161-171); Р. Радић, *Босна у спису Бертрандона де ла Брокијера*, Зборник за историју Босне и Херцеговине 3 (2002) 97. У овом случају, међутим, очигледно је да је састављач млетачког документа под термином *Sclavonia* имао у виду српску државу.

[6] Овде је, наравно, реч о краљу Милутину, који је 1313. године био владар српске државе и састављач документа га наводи на првом месту. Уп. *Историја српског народа*, I, Београд 1981, 437-448 (Љ. Максимовић), 449-475 (С. Ћирковић) /у даљем тексту: *ИСН*, I/

[7] Господин Стефан је потоњи Стефан Дечански, син краља Милутина, којем је од 1308. године, како каже архиепископ Данило у спису Животи краљева и архиепископа српских, отац оделио „достојан део своје државе, зетску земљу са свим њезиним градовима и облашћу њиховом". В. М. Благојевић, *Српско краљевство и "државе" у делу Данила II*, Зборник радова: *Архиепископ Данило II и његово доба*, Научни скупови Српске академије наука и уметности, књ. LVIII, Одељење историјских наука, књ. 17, Београд 1991, 145 (=*Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд 2004, 159) са навођењем изворног податка /у даљем тексту: Благојевић, *Српско краљевство*/. Титула Стефана Дечанског у млетачком акту из 1313. године упућује на закључак да је имао положај „младог краља" са широким компетенцијама. О томе в. М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001[2], 21. Веома је занимљив и драгоцен податак да се у венецијанском документу у титули Стефана Дечанског наводи и Хум, тим пре што је ту област управо тада, 1312. године, опасно угрожавао бан Младен II Шубић. Уп. С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 54-55. Познато је да је 1314. дошло до неуспешне побуне Стефана Дечанског – дакле следеће године по састављању овог документа у Млецима – па, како је добро познато, он је заробљен, ослепљен и послат у Цариград. Уп. *ИСН*, I, 464-465 (С. Ћирковић).

[8] Овде је реч о краљу Драгутину који је по дежевском споразуму 1282. године препустио престо брату, али је за себе задржао део територија српске државе. Научници су одавно закључили да је област краља Драгутина временом све више попримала особине државе у савременом значењу ове речи. Уп. Благојевић, *Српско краљевство*, 145. У овом документу се титуле двојице краљева разликују једино по томе што се код Милутина наводи Србија, а код Драгутина Рашка, док им је други део титуле истоветан и обухвата "Дукљу, Албанију, Хум и приморску област". Такође је вредно спомена да само неколико година раније (1308) именом непознати римокатолички монах обрнуто наводи њихове титуле: Милутин је краљ Рашке, а Драгутин краљ Србије. В. *Споменици за средовековната и поновата историја на Македонија*, II, Скопје 1977, 474.

Господин Владислав, његов син.[9]

Господин Михаило, деспот Бугарске, господар Видина, зет краља Уроша.[10]

Господин Светослав, цар Бугарске.[11]

Романија.

Господин Андроник у Христу Богу верни цар и автократор Ромеја, Дука Анђео Комнин Палеолог увек август.[12]

---

[9] Наравно, није случајно што је у документу наведен и Владислав, Драгутинов син. Млечанима је очигледно било извесно да је у српској држави постојао договор да Милутина наследи синовац. Уп. *ИСН*, I, 439 (Љ. Максимовић). На овом месту морамо да поменемо нешто што није наведено у венецијанском акту. Наиме, из других извора је познато да је краљица Јелена Анжујска добила од краља Драгутина "сина свога достојни део државе земаља многих". Поуздано се зна да је краљица Јелена господарила Зетом или већим делом Зете, затим "Требињем и крајевима око Плава и Горњег Ибра". Уп. Благојевић, *Српско краљевство*, 143 са навођењем изворног податка. Ове територије она је држала годинама, и за време краља Драгутина и за време краља Милутина, а одређене крајеве све до своје смрти 1314. године. Међутим, она није наведена у овом венецијанском документу из 1313. године. Да ли се ради о омашци или непознавању млетачког састављача, или је посреди нешто друго? Чини ми се да није реч о грешци или пропусту! Наиме, као што је већ речено, 1308. године, док је његова мајка Јелена била жива, краљ Милутин је издвојио један део њене области и предао га на управу свом сину Стефану, будућем српском краљу Стефану Дечанском. Како је архиепископ Данило забележио, Милутин је сину оделио "достојан део своје државе, зетску земљу са свим њезиним градовима и облашћу њиховом". Истовремено је Стефана одликовао "сваком чашћу царскога достојанства, давши му све што му је на потребу од малога до великог, и отпусти га у такву државу коју му је сам доделио". "Царски сан" је уобичајени израз за владалачко достојанство и, наравно, не треба га буквално схватати. Уп. Благојевић, *Српско краљевство*, 146 са навођењем изворних података. После 1308. године, дакле, Стефан је добио знатан део српских земаља и веома велика овлашћења, док је Јелени, која је преминула 1314. године, остао само део земаља над којима је донедавно имала власт. Дакле, Млечанима нису остале непознате ове појединости, па зато се наводи млади Стефан, али не и његова баба Јелена Анжујска. Драгоцене савете приликом писања овога рада дао ми је проф. Милош Благојевић на чему му се најтоплије захваљујем.

[10] Реч је о деспоту Михаилу Шишману, који је био ожењен Милутиновом ћерком Аном -Недом, и који је касније постао бугарски цар (1323-1330) и погинуо у бици на Велбужду 1330. године. Уп. *История на България*, III, София 1982, 323-332 (В. Гюзелев)

[11] Ово је бугарски цар Теодор Светослав (1300-1322). Уп. И. Божилов – В. Гюзелев, *История на средновековна България VII-XIV век*, София 1999, 542-554.

[12] Наравно, реч је о Андронику II Палеологу (1282-1328), али, треба додати да су се у првим деценијама своје владавине василевси из династије Палеолога потписивали тако што су наводили и презимена од њих старијих династија – Дука, Анђела и Комнина – са којима су иначе били у родбинским везама. Касније, када су се потпуно усталили на византијском престолу и када је протекло довољно дуго времена, за тако нешто више није било потребе, па су се потписивали само са презименом Палеолог. Како било, очигледно је да су Млечани су следили њихове оновремене потписе, што се најбоље види управо на овом примеру навођења цара Андроника II Палеолога. За основне податке о његовој владавини в. A. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy od Andronicus II*, Cambridge (Mass.) 1972, 1 et passim.

Госпођа Ирина у Христу Богу верна царица и автократориса Ромеја, Дукена Ангелина Комнина Палеологина, увек августа, Маркиза од Монферата.[13]

Госпођа Ана, у Христу верна деспина Комнина дукеса.[14]

Господин Никола, патријарх свете Цариградске цркве.[15]

Господин војвода атински.[16]

Господин Тома по божјој милости деспот Комнин и дука.[17]

Господин Тома, по божјој милости велики деспот Романије, владар Влахије, господар Арханђела, дука Вагенеције,

---

[13] Јоланта, то јест Ирина Монфератска, друга и тада актуелна супруга Андроника II Палеолога, којој су, као и њеном супругу, такође дата иста презимена ранијих византијских царских домова, али је наглашено и њено италијанско порекло Маркиза од Монферата. Није на одмет нагласити да је у то време Ирина Монфератска већ годинама боравила у Солуну, другом граду Византијског царства, и са великим надлежностима владала тим подручјем. Наиме, незадовољна што је Андроник II Палеолог одбио да њиховим заједничким синовима Јовану, Теодору и Димитрију додели део Царства на управу, напустила је мужа и обрела се у граду Светог Димитрија. Уп. Ф. Баришић, *Повеље византијских царица*, Зборник радова Византолошког института 13 (1971) 159-165; Д. Никол, *Византијске племкиње: десет портрета, 1250-1500*, Београд 2002, 81-97.

[14] Реч је о Ани Палеологини, која је била кћи Михаила IX Палеолога, удатој за деспота Тому Анђела, владара Епира (1296-1318). Уп. D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479. A contribution to the history of Greece in the middle ages*, Cambridge 1984, 75 et passim (у даљем тексту: Nicol, *Despotate of Epiros*)

[15] Наравно, посреди је само титуларни латински цариградски патријарх Никола (1308-1331), иначе архиепископ Тебе у Беотији, која је налазила у оквиру новоосноване каталанске кнежевине. Уп. V. Grumel, *La Chronologie (Traité d'études byzantines I)*, Paris 1958, 440.

[16] Овде се ради о господару управо образоване каталанске кнежевине, настале на рушевинама атинског војводства чији је војвода Валтер од Бријена подлегао ратницима каталанске компаније у бици на Кефису у Беотији 1311. године. Каталански владар био је Беренгар Естанол (1312-1316). Уп. K. M. Setton, *Catalan Domination of Athens, 1311-1388*, Cambridge (Mass.) 1948, 15, 27.

[17] В. следећу напомену.

гроф Ахелоја и Непанта и господар владарске тврђаве Јањина.[18]

Господин Лудовик, кнез Ахаје.[19]

Госпођа Матилда, кнегиња Ахаје, његова супруга.

Пажљивим ишчитавањем и тумачењем овог документа види се да су пословично најбоље обавештени Венецијанци и у овом случају одлично познавали прилике на Балканском полуострву, односно, у три православне државе Византији, Србији и Бугарској. У поменутим државама, већ унеколико нагриженим болешћу феудалне дезинтеграције, немамо једног владара него се помињу и личности које су на одређеној територији имале прилично велику власт. Тако, на пример, у српским земљама анонимни састављач овог извештаја наводи не само краља Милутина, него и његовог сина Стефана Дечанског, затим краља Драгутина и његовог сина Владислава. Наведени су и неки оновремени духовни поглавари, као и владари латинских државица преосталих из времена непосредно после Четвртог крсташког рата. Овај необично занимљив документ, између осталог, драгоцен је због слике коју доноси о распореду снага унутар српске државе.

[*Манастир Бањска у доба краља Милутина (Зборник са научног скупа одржаног од 22. до 24. септембра 2005. године у Косовској Митровици), Косовска Митровица 2007, 91-97*]

[18] Навођење две личности означене као „господин Тома“, које изазива велику недоумицу и ствара знатне тешкоће у покушају да се овај део млетачког документа из 1313. године протумачи на прави начин, довело ме је пред велико истраживачко искушење. Једино објашњење које могу да понудим, а консултовао сам и неке колеге, подразумева да је у оба случаја заправо реч о једној личности, о деспоту Томи Анђелу, владару Епира (1296-1318), на кога се односе све побројане одреднице. О њему в. Nicol, *Despotate of Epiros*, 37 et passim. Уколико је моја претпоставка тачна, то би значило да је аутор венецијанског документа из 1313. године направио грешку приликом састављања овог документа. Како било, ова научна загонетка остаје отворена.

[19] Овде је реч о ахајском кнезу Лују (Лудовику) Бургундском (1313-1316) који је управо 1313. године наследио Филипа I Тарентског (1307-1313). Уп. А. Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principaute d'Achaïe (1205-1430)*, Paris 1969, 188-193.

ЧЕТИРИ ВИЗАНТИЈСКА ПРЕБЕГА У СРБИЈИ

Односи у троуглу Византија – Бугарска – Србија током последње четвртине XIII столећа ушли су у нову фазу. Док је у претходном раздобљу њихову главну окосницу чинило супарништво Византијског и Бугарског царства, сада је до изражаја све више долазио успон српске државе. Битка код Велбужда, у јулу 1330. године, само је и формално потврдила надмоћ Србије која је била очигледна још од осамдесетих година XIII века.[1] У периоду од 1280. до 1342. године у Србију су под нарочитим околностима и са различитим мотивима пребегла четворица угледних Византинаца и на тај начин су покушали да остваре неке од својих планова.

Котаниц Торник

Први од четири ромејска пребега у Србији, који је деловао током две последње деценије XIII столећа, био је Византинац необичног имена – Котаниц. Сматра се да је реч о деминутивном надимку који указује на порекло из малоазијског места Котана. Неколико десетлећа касније, средином XIV века, породица Котаниц постала је познатија него што је то била у време ромејског пребега. Отуда не треба да чуди што се Котаниц у сачуваним изворима наводи и са презименом Торник. Јер, добро је познато, умножавање презимена био је уобичајени и легални поступак у Византијском царству. Тако су припадници мање познатих родова, додавањем славнијих породичних имена указивали на своје рођачке везе и тиме знатно подизали сопствени углед. У сваком случају, Котаниц Торник није био некакав пустолов нејасног социјалног порекла и никоговић.[2]

Котаниц се у изворима први пут наводи у вези са догађајима око 1280. године, када се одметнуо од цара Михаила VIII Палеолога

[1] *Историја српског народа*, I, Од најстаријих времена до Маричке битке (1371), Београд 1981, 506 сл. (С. Ћирковић); И. Божилов – В. Гюзелев, *История на средновековна България VII-XIV век*, София 1999, 568 сл.

[2] Љ. Максимовић, *Котаниц Торник*, Зборник радова Византолошког института 29-30 (1991) 183-191.

(1259-1282) и на челу српских одреда пустошио царске територије све до града Сера. То значи да он није био обичан пребег или најамник у српској служби већ побуњеник у граничном подручју који је ратовао колико у корист српског краља, толико и за себе. О озбиљности ситуације јасно и недвосмислено сведочи и чињеница да је византијски цар на Запад послао сина Константина Палеолога. Успех, истина, није изостао, али није постигнут на бојном пољу већ дипломатским убеђивањем. Будући да је добио јемства безбедности, Котаниц је пристао да се појави у Цариграду и на измаку 1280. године изрази покорност ромејском цару. Проницљиви Михаило VIII Палеолог, који није могао да превиди евентуалне невоље ни у будућности, умало није ослепео покајника. Међутим, Котаница је овога пута спасила реч коју му је дао царев син Константин Порфирогенит Палеолог. Соломонско решење је нађено у Котаницовом добровољном замонашењу у цариградском манастиру Богородице Перивлепте. Касније је монах Котаниц пребачен на тло Мале Азије, у далеку Брусу, и затворен у утврђеном великом манастиру на градском акропољу, у монашком братству Јована Продрома.[3]

Међутим, Котаницове амбиције се нису охладиле и он се није помирио са чињеницом да остатак живота проведе у манастирској тишини. Тако је већ негде на почетку владавине Андроника II Палеолога (1282-1328), у првим месецима 1284. године,[4] на спектакуларан начин утекао из заточеништва и поново се обрео у Србији, на двору Стефана Уроша II (Милутина), новог српског краља (1282-1321). Међутим, сада више није био отпадник од цара већ је ступио у српску службу и превасходно пљачкао уз границу. Реч је о времену између 1284. и 1297. године, о периоду дугогодишњих пограничних чарки Срба и Византинаца, када се граница лагано померала према југу. Године 1297. византијска влада је издала наређење славном војсковођи Михаилу Главасу Тарханиоту да заустави српско напредовање. Међутим, ромејска противофанзива је неславно пропала, па је после преговора (1298/1299) склопљен мир, ојачан браком краља Милутина и младе принцезе Симониде. У дугим и тешким преговорима који су том приликом вођени упадљиво је

[3] *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, ed. E. Trapp, Faszikel 6, Wien 1983, № 13317 (у даљем тексту: *PLP*)
[4] Georges Pachymérès relations historiques, éd. A. Failler, V (Index), Paris 2000, 9.

било упорно настојање византијске стране на предаји Котаница, па су га Срби на Вардару, када су преузимали византијску невесту, изручили Ромејима. Савремени византијски песник Манојло Фил са нескривеним задовољством и уобичајеним реторским претеривањем каже како је Михаило Главас душманску змију из јаме мрачног запада изгазио и утро у земљу као прах.[5] Како било, бунтовни Котаниц Торник је живот завршио у византијском затвору неколико година касније.

Јован Палеолог

Следећи византијски пребег појавио се у Србији после четврт столећа, двадесетих година XIV века. Био је то угледник Јован Палеолог, син Константина Палеолога и унук цара Михаила VIII, који је имао титулу паниперсеваста.[6] Он је носио тешко породично наслеђе и прелазак на српску страну био је на својеврстан начин мотивисан настојањем да исправи неправду која му је нанета.

Константин Палеолог, млађи син Михаила VIII и брат цара Андроника II, носио је епитет Порфирогенит зато што је био први царски син рођен у Цариграду, после обнове Византије 1261. године. На свет је дошао у чувеном здању од црвеног мермера, у оквиру царске палате, у којем су се по традицији порађале византијске царице. Михаило VIII Палеолог га је волео и намеравао да за њега издвоји посебну област са седиштем у Солуну. То је међу браћу унело семе раздора, а касније сплетке су још више погоршале њихове односе. Старији брат Андроник II је млађег Константина лишио слободе, па је остатак живота провео у некој врсти затвора и умро као монах 1306. године.[7]

Василивес Андроник II Палеолог је у исто време синовца Јована сасвим отуђио од оца Константина. Узео га је код себе на двор, доделио му титулу паниперсеваста и оженио га Ирином, ћерком великог логотета Теодора Метохита. Из овог брака је потицала

[5] *Византијски извори за историју народа Југославије*, VI, Београд 1986, 593 (Н. Радошевић),у даљем тексту: *Виз. Извори*, VI/,
[6] *PLP* 9 (1989) № 21479.
[7] Ф. Баришић, *Константин Порфирогенит Палеолог*, Зборник радова Византолошког института 22 (1983) 43-57.

Марија Палеологина која је удата за српског краља Стефана Уроша III (Дечанског) (1321-1331) у касно лето 1324. године.[8]

Заплет је почео када је Ирина Метохит отишла у Србију да обиђе ћерку. Убрзо је паниперсеваст Јован Палеолог напустио Солун, где се већ у више наврата налазио на положају намесника, и придружио се супрузи на двору српског краља Стефана Дечанског. Византијски великодостојник је сматрао да му је учињена неправда, па није више желео да се потчињава стрицу – цару Андронику II. Амбиције су му порасле и хтео је себи да обезбеди Царство за које је сматрао да му припада као наслеђе. Намера му је била да уз помоћ зета Стефана Дечанског оствари оно што је наумио. И, заиста, српски краљ је благонаклоно примио свог таста и изашао у сусрет његовим очекивањима. Двојица савезника су заједно продрли у подручје доњег тока реке Стримон, на домак града Сера, и опљачкали ову област. Јован Палеолог је очекивао да ће га подржати градови који су се донедавно налазили под његовом управом, али се показало да су се таква надања изјаловила.

У Цариграду је отпадништво царевог синовца схваћено прилично озбиљно. Стари цар Андроник II Палеолог настојао је да преговорима разреши нелагодну ситуацију и упутио је посланство које је носило достојанство кесара. Сматрао је да ће додељивањем високе титуле поново придобити Јована Палеолога. Паниперсеваст је емисаре ромејског василевса примио у Скопљу, прихватио је знаке кесарског достојанства и обећао да ће убудуће поштовати мир и неће тражити ништа више. Овај помирљиви став побуњеног угледника казује да он није био одвише ратоборан или да је схватио како му главни циљ измиче јер није задобио потребну подршку у самој Византији.

Управо када је намеравао да се врати у Солун, Јована Палеолога је задесила опасна болест и после кратког времена он је преминуо.[9] Његова жена, у жељи да остане са својом ћерком и зетом, и постиђена неуспешним подухватом свога мужа, није хтела да се врати у Византију. Због тога је њен отац Теодор Метохит – иначе

[8] М. Живојиновић, *О времену склапања брака Стефана Уроша (Дечанског) са Маријом Палеолог*, Зборник радова Византолошког института 38 (1999/2000) 327-330.

[9] *Виз. Извори*, VI, 195-196, 315-317 (С. Ћирковић)

„први министар" Царства – убедио цара да упути посланство српском краљу Стефану Дечанском ради преговора и повратка кесарице кући. Посланство је кренуло већ 1326, или, вероватније, 1327. године.[10]

Сиргијан

Трећи угледни пребег у Србији био је чувени Сиргијан. По оцу куманског порекла, а по мајци сродник владајуће династије Палеолога, овај даровити великодостојник био је најбољи византијски војсковођа почетком двадесетих година XIV века. У грађанском рату који је са прекидима вођен од 1321. до 1328. године, а у коме су на супротним странама стајали Андроник II и Андроника III Палеолози, одиграо је једну од најважнијих улога, најпре у табору младог цара, а потом и на страни старог василевса.[11] Реч је о великашу несвакидашњег дара и огромних амбиција, човеку солидног образовања и неуморном бунтовнику који је, како бележи савремени историчар Нићифор Григора, маштао чак и о томе да се попне на византијски престо.[12]

Зато није ни чудо што су се код Сиргијана службовања на најодговорнијим дужностима смењивала са мучним данима тамновања и немилости. Збиља се радило о непоправљивом сплеткарошу и пустолову коме није била својствена било каква доследност – осим оне врсте доследности која подразумева само сопствено уздизање. Тако се после бекства из Цариграда, где му је суђено због велеиздаје, и извесног бављења на острву Еубеји, негде у последњим месецима 1333. године, Сиргијан изненада обрео на двору младог српског краља Стефана Душана (1331-1355) који је оштрицу своје агресивне спољне политике усмерио управо на византијске области.

Сиргијаново победоносно наступање у Македонији, с пролећа 1334. године, сасвим је онеспокојило Андроника III Палеолога (1328-1341) који је увек зазирао од свог некадашњег сарадника и пријатеља. Будући да је ситуација постала готово критична, а да је

[10] P. Schreiner, *Die Gesendtschaftreise des Nikephoros Gregoras nach Serbien (1326/1327)*, Зборник радова Византолошког института 38 (1999/2000) 331-341

[11] Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт: 1998) 466-467.

[12] *PLP* 11 (1991) № 27167.

цар био свестан да је сукоб на отвореном пољу са таквим такмацем скопчан са великом опасношћу, он се одлучио на лукавство – почео је да размишља о заробљавању или о атентату на Сиргијана. Колика је опасност била за Андроника III речито казује и податак да је у солунској луци држао једну брзу лађу увек спремну да, уколико ствари крену неповољно, исплови пут Цариграда. Међутим, за цара се све завршило на најбољи могући начин.

Улогу „тројанског коња“ одиграо је великаш Сфранцис Палеолог који се после фингираног бекства придружио Сиргијану.[13] Атентат на Сиргијана извршио је на речици Галику, недалеко од Солуна, 23. августа 1334. године – на дан светог мученика Лупа, како је забележено у једној византијској краткој хроници. Три дана касније, 26. августа, дошло је до сусрета византијског цара и српског краља и склопљен је мировни споразум,[14] а ратне операције су обустављене.

Јован Кантакузин

И, напослетку, четврти у овом низу византијских пребега у српској држави био је знаменити Јован Кантакузин, бесумње највећа личност византијског XIV столећа. Рођен око 1295. године, он је био вршњак и најбољи пријатељ будућег цара Андроника III Палеолога. Уз младог василевса се нашао 1321. године када је започео грађански рат двојице имењака – унука и деде. Касније, за владавине Андроника III, Јован Кантакузин је имао важну улогу царевог главног сарадника. Штавише, Андроник III имао је толико поверење у свог најбољег пријатеља да је чак хтео да га постави за свог савладара.[15]

После прераие смрти Андроника III Палеолога, у јуну 1341. године, Јован Кантакузин је наставио да води државне послове. Тек упокојени цар никог није наименовао за регента свом деветогодиш-

[13] Р. Радић, *Сфранцес Палеолог – просопографска белешка*, Зборник радова Византолошког института 29-30 (1991) 193-205 (= *Из Цариграда у српске земље. Студије из византијске и српске историје*, Београд 2003, 11-22)

[14] С. Ћирковић, *О састанцима цара Андроника III и краља Стефана Душана*, Зборник радова Византолошког института 29-30 (1991) 205-212.

[15] D. Nicol, *The Reluctant Emperor. A biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and monk, c. 1295-1383*, Cambridge 1996, 29 sq.

њем сину и наследнику Јовану V Палеологу (1341-1391). Премда су постојали многи разлози да то буде управо Јован Кантакузин, нису сви мислили тако. Опозиција је искористила његов одлазак из Цариграда, крајем септембра 1341. године, и извршила је државни удар. Кантакузин је био проглашен за велеиздајника, имовина му је конфискована, а присталице смештене у затвор.

Јован Кантакузин је узвратио тако што је „прешао Рубикон“ и у октобру 1341. године се прогласио за цара у Дидимотици. На тај начин је почео најкрвавији у низу грађанских ратова у Византији XIV века који је имао не само социјалну него и верску димензију. Због низа антиаристократских устанака у Тракији, где му је постало несигурно, Јован Кантакузин је кренуо према Солуну, али је тамо избила побуна. То је значило да мора да крене на север, према Србији. У лето 1342. године, у Паунима код Приштине, дошло је до чувеног састанка Стефана Душана и Јована Кантакузина који о томе пише у свом мемоарском спису.[16] Претендент на византијски престо доноси читав низ драгоцених података о животу и обичајима на српском двору.

Новоуспостављени савез између византијског узурпатора и српског краља заправо није имао сутрашњицу јер су се њихови интереси умногоме искључивали. После девет месеци, када је ромејски претендент на трон поправио своје позиције у односу на регентство у Цариграду, Душан и Кантакузин су се разишли. У годинама које су следиле српски владар је освојио велики део Византијског царства, док је Кантакузин 1347. године однео победу у грађанском рату и попео се на цариградски престо. Владао је само седам година и онда је под притиском Јована V Палеолога морао да абдицира и да прими монашки завет. Као монах проживео је још тридесетак година и у многим збивањима одиграо важну улогу.[17] За Јована Кантакузина је његов савременик Нићифор Григора написао: "Само да је живео у срећније време, могао је да буде цар кадар да води Царство према невероватном благостању."[18]

[16] *Виз. Извори*, VI, 377 сл. (Б. Ферјанчић)

[17] Љ. Максимовић, *Политичка улога Јована Кантакузина после абдикације*, Зборник радова Византолошког института 9 (1966) 119-194.

[18] Р. Радић, Време Јована V Палеолога (1332-1391), Београд 1993, 247.

*****

Када се хронолошки поређају четворица византијских пребега који су се обрели у Србији у раздобљу од 1280. до 1342. године, одмах се може приметити да је други по реду (Јован Палеолог) био угледнији од првог (Котаниц Торник), трећи (Сиргијан) од другог, а четврти (Јован Кантакузин) најугледнији међу њима. Њихова појава и деловање у Србији, где су тражили ослонац за своје планове, недвосмислено показују и појачано упливисање српских владара на прилике и догађаје у Византијском царству. Истовремено, четворица византијских пребега на посебан и веома уверљив начин потврђују пораст значаја и снаге српске средњовековне државе у периоду од осамдесетих година XIII до четрдесетих година XIV столећа.

[*Београдска отворена школа: 1993-2003, 10 година*, *Београд 2003, 65-68*]

СРБИ ПРЕД ГРАДОМ СВЕТОГ ДИМИТРИЈА?

(Једна алузија Димитрија Кидона у „Монодији палима у Солуну")

После арабљанског запоседања великих византијских центара у VII веку – Антиохије у Сирији (638) и Александрије у Египту (646) – Солун је постао други град Византијског царства. Тако је било све до 1423. године када су Византинци, немоћни пред наступајућим Османлијама, град предали Венецији, односно 1430. године када га је коначно запосео султан Мурат I (1421-1451).[1] У позновизантијско доба, пре свега у XIV веку,[2] Солун је чак имао и извесне предности у односу на Цариград.[3] Није без значаја чињеница да је град Светог Димитрија био знатно мање спутан економском зависношћу од италијанских поморских република Венеције или Ђенове.

Током дуге и бурне историје Солун је био изложен нападима разних племена и војски, али су његове зидине у више наврата заустављале насртљиве нападаче – Аварe, Словене, Бугаре, Каталанце. Ипак, три пута се догодило да је град Светог Димитрија подлегао нападачима. Најпре га је, закратко, на челу арапске флоте заузео пустолов, гусар и ренегат Лав Триполитанац 904. године; потом су га 1185. поседи Нормани, а онда Турци 1387. године (и држали до Ангорске битке 1402. године).[4]

У време највећег успона српске средњовековне државе, средином XIV столећа, Стефан Душан (1331-1355) освојио је читав низ пространих византијских области у Македонији, Тесалији, Епиру.

[1] Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт 1998) 519.
[2] O. Tafrali, *Thessalonique au quatomeme siecle*, Paris 1913 (репринт: Thessaloniki 1993) 1-291.
[3] R, Browning, *Byzantine Thessalonike: a unique sity?*, Dialogos Hellenic Studies Review 2 (1995) 91-104.
[4] W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford 1997, 467, 654, 782, 789.

Солун је попут усамљеног острва у архипелагу српских поседа успео да се одржи. Колико је познато, српски владар није предузео никакве конкретне војне акције – опсаду или блокаду, на пример – против другог града Византијског царства.[5] Ипак, зна се да је још у лето 1334. године српска војска коју су предводили Стефан Душан и угледни византијски пребег Сиргијан стигла до Солуна и запретила граду Светог Димитрија.[6] Међутим, читав подухват се распршио после Сиргијанове погибије и састанка српског краља и византијског цара Андроника III Палеолога (1328-1341) на реци Галику у последњим данима августа 1334. године.[7]

Град Светог Димитрија се нашао пред великим искушењима и четрдесетих година XIV столећа, у време грађанског рата у Византијском царству, када су српски одреди освојили велики део Македоније. Било је то особито раздобље у богатој историји града јер је њиме тада (1342-1350) владала револуционарна влада зилота.[8] Како је забележио Нићифор Григора, српском краљу се потчинило пространо подручје „све до теснаца Христопоља осим Солуна".[9] Да опасност од српског напада није била немогућа такође казује византијски полихистор, а у вези са Душановим освајањем Верије 1345. године. У Григорином историјском спису остало је записано: „А Солуну се није допадало да се било коме потчини, ни Кантакузину ни владару Срба".[10]

Још један византијски извор износи стрепњу због могућности српског напада на Солун средином пете деценије XIV столећа. Реч је о „Монодији палима у Солуну" која је изашла из пера Димитрија Кидона. Иначе, монодија (μονωδία) је књижевно дело реторског жанра које је држано у духу посмртног слова.[11]

[5] *Историја српског народа I*, Београд 1981, 511-523 (Б. Ферјанчић), 541-556 (С. Ћирковић – Р. Михаљчић).

[6] Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. L. Schopen — I. Bekker, I, Bonnae 1829, 499-500 (у даљем тексту: Greg.). Уп. *Византијски извори за историју народа Југославије*, VI, Београд 1986, 219-221 (С. Ћирковић) (у даљем тексту: *ВИИНЈ*, VI).

[7] Р. Радић, *Сфранцес Палеолог – просопографска белешка*, Зборник радова Византолошког института 29-30 (1991) 193-204; С. Ћирковић, *О састанцима цара Андроника III и краља Стефана Душана*, Зборник радова Византолошког института 29-30 (1991) 205-212.

[8] Р. Радић, *Време Јована V Палеолога (1332-1391)*, Београд 1993, 131-134 (са навођењем релевантне литературе).

[9] Greg. II, 746. Уп. *ВИИНЈ*, VI, 263 (Б. Ферјанчић).

[10] Greg. II, 795. Уп. *ВИИНЈ*, VI, 273 (Б. Ферјанчић).

„Монодију палима у Солуну" млади Димитрије Кидон је саставио поводом погрома представника аристократских кругова у другом граду Царства током лета 1345. године.[12] Том приликом су и Кидонови најближи рођаци једва извукли живу главу. Његова мајка је била присиљена да се скрива, док је млађи брат Прохор био спашен захваљујући позамашној своти новца.[13] Двадесетједногодишњи Кидон се тада налазио у Верији, где је у септембру 1345. године и написао Монодију.[14] Овај текст је преведен како на енглески[15] тако и на руски језик.[16] Ипак, нико од досадашњих истраживача није нашао за сходно да коментарише један део овог занимљивог текста, место у којем се наговештава могућност да некаква војска заузме главни град Македоније.

У спису који обилује подробним и готово натуралистичким описима сурових разрачунавања, ламентирањем о погубности грађанских ратова и јадиковкама над судбином представника виших градских слојева остало је записано:

„Када је пао војник није преостао нико ко би био кадар да заустави непријатеље који наступају; штавише, неће бити никога ко би могао да посаветује шта би ваљало учинити. А сада, када су се непријатељи приближили, они у граду, који се окрећу против исто-

[11] D. Hadzis, *Was bedeutet „Monodie" in der byzantinischen Literata?* Byzantinische Beiträge. Gründungstagung der Arbeitsgemeinschaft Byzantinistik in der Sektion Mittelalter der Deutschen Historiker, Gesellschaft IV 1961 in Weimar, Berlin 1964, 177-185 (недоступно); H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner* I, München 1978, 132-145; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. Kazhdan, II, New York - Oxford 1991, 1396 (E. M. Jeffreys).

[12] Patrologia Graeca 109 (1863) col. 639-652.

[13] М. А. Поляковская, *Портреты византийских интеллектуалов. Три очерка*, Санкт-Петербург 1998², 23 (у даљем тексту: Поляковская, *Портреты*).

[14] За датовање в. Demetrios Kydones, *Briefe*, Ubersetzt und erlautert von F. Tinnefeld (Bibliothek der griechischen Literatur 12) I-1, Stuttgart 1981, 64.

[15] J. Barker, *The „Monody" of Demetrios Kydones on the Zealot Rising of 1345 in Thessaloniki*, Μελετήματα στη μνήμη Β. Λαούρδα, Thessaloniki 1975, 285-300.

[16] М. А. Поляковская, *Освещение фессалоникийского восстания 1345 г. в памятнике риторической литературы*, Византийский временник 48 (1987) 79-93. Овај превод је поновљен у књизи М. А. Поляковская, *Портреты византийских интеллектуалов. Три очерка*, Екатеринбург 1992, 202-210; Санкт-Петербург 1998², 270-282.

племеника (κατὰ τῶν ὁμοφύλων), најежиће се када пред вратима (града) буду угледали војску која сија. И када нападачи насрну браниоци неће издржати и град ће припасти победницима. И тада ће (поражени) схватити да само страдају од оног што су урадили другима. То ће бити видљиво свима као што се виде необичне звезде које попут буктиња сијају дању и као што се примећује земљотрес. О, свеопшти бродоломе! Сада поштујем и ненадане олује, и громове, и пукотине у земљи, и болести, који, премда смрт чине пријатнијом, уништавају те безбожне несрећнике."[17]

О каквој војсци која би могла да угрози Солун казује Димитрије Кидон? Поменута је реч непријатељи (οἱ πολέμιοι), непријатељи који су се померили напред! Млади интелектуалац онима у граду не супротставља себи сличне, истоплеменике, него неке друге, дакле иноплеменике, од којих би се први најежили. У сваком случају, није реч о сукобљеним странама у грађанском рату – одредима узурпатора Јована Кантакузина или, пак, војсци цариградског регентства које је наступало у интересима малолетног престолонаследника Јована V Палеолога (1341-1391). Другим речима, војска која може не само да се појави пред бедемима Солуна него и да га освоји јесте страна војска.

Каква је била ситуација у грађанском рату у време састављања „Монодије палима у Солуну", дакле на измаку лета 1345. године? У јуну 1345. године у Цариграду је убијен Алексије Апокавк, најмоћнији човек регентства и главни противник узурпатора Јована Кантакузина.[18] У септембру 1345. године Кантакузин се налазио у Тракији,[19] дакле прилично далеко од Солуна. На другој страни, одреди Стефана Душана су управо тада приводили крају операције око освајања важног града Сера који су поселили 24. септембра 1345. године.[20] Читава Македонија до реке Месте, изузев Солуна, налазила се под његовом влашћу. И, напослетку, може се закључити

[17] Patrologia Graeca 109 (1863) col. 652.
[18] Љ. Максимовић, *Регентство Алексија Апокавка и друштвена кретања у Цариграду*, Зборник радова Византолошког института 18 (1978) 181-183.
[19] D. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100-1460*, Washington 1968, 60-61; Idem, *The Reluctant Emperor. A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk, c. 1295-1383*, Cambridge 1996, 72-75; Поляковская, *Портреты*, 31-32.
[20] Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV столећу*, Београд 1994, 60-62.

да Димитрије Кидон није искључивао могућност да у то време Срби нападну Солун. У једном писму које је у октобру/новембру 1345. године упутио из Верије у Тракију млади интелектуалац у очајању позива Јована Кантакузина: „Појави се и избави наше градове!".[21]

[*Зборник радова Византолошког института 39 (2001/2002) 221-224*]

[21] Démétrius Cydonès. Correspondance, pibliée par R. Loenertz, I (Studi e Testi 186), Città del Vaticano 1956, № 8, 35. Уп. Поляковская, *Портреты*, 32.

СРБИЈА У ДЕЛУ ВЕНЕЦИЈАНСКОГ ИСТОРИЧАРА ЂАН ЂАКОМА КАРОЛДА

Венеција и Србија су у Средњем веку умногоме били историјски антиподи. Док је прва била усредсређена само на морску обалу, луке и острва, а потпуно незаинтересована за унутрашњост копна, дотле је друга увек била и остала изразито континентална држава, чак и у време своје највеће моћи, средином XIV века, када је излазила на три мора. Ове две државе у периоду касног Средњег века имале су веома интензивне како политичке тако и привредне међусобне односе.[1] Односи о којима је реч нарочито су добили на замаху средином XIV столећа, дакле у време највећег просперитета српске средњовековне државе када је она уздигнута на ранг царства.[2]

Када се имају у виду вишезначне и разуђене везе Венеције и Србије сасвим је природно да се у појединим млетачким изворима налазе различити подаци о српској историји. У овом прилогу желео бих да скренем пажњу на један такав венецијански источник који, колико ми је познато, није до сада узиман у обзир приликом многобројних истраживања како млетачко-српских односа тако и српске спољнополитичке историје уопште. Реч је о историјском делу млетачког великодостојника Ђан Ђакома Каролда, иначе извору који још увек није објављен у целости него само у појединим мањим деловима. У нашем раду ослањали смо се на одломке објављене у деветој свесци серије *Архивите говорят* (Архиви говоре) која излази у Бугарској. Извори сабрани у овој свесци урађени су на основу рукописа који се чувају у аустријским рукописним збиркама и архивима.[3]

[1] Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986, 11 сл. (у даљем тексту: Ћук, *Србија и Венеција*).

[2] R. Radić, *Venezia, Bisanzio e la Serbia attorno alla metà del XIV secolo*, Глас CDIV Српске академије наука и уметности, Одељење историјских наука, књ. 13, Београд 2006, 95-105 /где је дата и најважнија литература/.

[3] В. Гюзелев, *Извори за средновековната история на България (VII-XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви*, Том втори (Италиански, латински и немски извори), София 2000, 9 сл. (у даљем тексту: Гюзелев, *Извори*).

Венецијански угледник и историчар Ђан Ђакомо Каролдо рођен је око 1480. године.[4] Као опуномоћеник млетачке републике ишао је у важне и деликатне дипломатске мисије укључујући и једну код султана Бајазита II (1481-1512) до које је дошло 1503. године.[5] Од 1520. године налазио се на веома високом положају у канцеларији републике Светог Марка.[6] Преминуо је 3. јуна 1538. године.

У периоду од 1520. до 1532. године Ђан Ђакомо Каролдо је радио на историјском спису *Historia Veneta*. Уводни део списа, који обухвата период до 1280. године, Каролдо је саставио углавном непосредно се ослањајући на историјско дело Андрије Дандола.[7] С друге стране, независан завршни део, у којем је описано раздобље од 1280. до 1382. године, сачињен је на основу архивских података.[8] Ради се о вестима које су биле на располагању млетачком аутору и које, на пример, бацају нову светлост на читав сплет односа Венеције и других држава као што је, на пример, Византија.[9] Ваља упозорити да је део архивског материјала који је био на располагању Ђан Ђакому Каролду у међувремену изгубљен,[10] што је чињеница која на нарочит начин наглашава вредност и веродостојност овог историјског списа.[11] Речју, овај спис се из много разлога сматра ва-

[4] A. Carile, *Caroldo, Gian Giacomo*, Dizionario biografico degli Italiani 29 (1977) 514-517.

[5] A. Carile, *La cronachistica Veneziana (secoli XIII-XVI) di fronte alla spartizione della Romania nel 1204*, Firenze 1969, 158 sq.

[6] *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A.P. Kazhdan, I, New York – Oxford 1991, 382 (M. McCormick).

[7] L. Margetić, *Vjerodostojnost vijesti Andrije Dandola o Dalmaciji u XI st.*, Зборник радова Византолошког института 19 (1980) 117-146.

[8] J. Chrysostomides, *Studies on the Chronicle of Caroldo with Special Reference to the History of Byzantium from 1370 to 1377*, Orientalia Christiana Periodica 35 (1969) 123-182 /у даљем тексту: Chrysostomides, *Caroldo*/.

[9] R.-J. Loenertz, *Jean V Paléologue à Venise (1371-1371)*, Revue des études byzantines 16 (1958) /Mélanges Sévérien Salaville/ 217-232; J. Chrysostomides, *John V Palaeologus in Venice (1370-1371) and the Chronicle of Caroldo: a reinterpretation*, Orientalia Christiana Periodica 31 (1965) 76-84.

[10] D. Nicol, *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge 1988, 306, 308 n. 1 (у даљем тексту: Nicol, *Byzantium and Venice*).

[11] L. Arvati, *Gian Giacomo Caroldo e la sua cronaca* (Tesi di Laurea di Storia medievale. Università di Padova, Facoltà di Lettere, 1962) /цитирано према Chrysostomides, *Caroldo*, 124 n. 3/. Реч је о докторској дисертацији која, колико нам је познато, није публикована.

жним извором за историју не само Венеције него и држава и народа са којима је млетачка република имала везе током XIV века.[12]

Текст историјског дела Ђан Ђакома Каролда сачуван је у тринаест рукописа који се данас чувају у библиотекама Венеције, Падове, Лондона, Париза и Беча.[13] Међу постојећим манускриптима три су аутографи, дакле, изашли су из пера самог аутора, а преосталих десет су нешто доцнији преписи. Рукопис који је коришћен у деветој свесци поменуте серије *Архивите говорят* (Архиви говоре) има четири стотине страница, на папиру је и потиче из XVI века. Реч је о Латинском рукописном фонду Аустријске националне библиотеке (Codex Vindobonensis latinus 6153).[14]

Уз вести које иду уз 1352. годину Ђан Ђакомо Каролдо доноси једну занимљиву белешку која се непосредно односи на српску историју. Венецијански писац каже да је те године стигао изасланик цара Рашке (Imperator di Russia) који је Сињорији најпре пренео срдачне поздраве свога господара. У наставку, српски емисар је млетачке саговорнике упознао са неким подробностима које се тичу односа Србије и Византије. Он је саопштио да уколико би византијски цар (Imperator di Constantinopoli) одржавао добре везе са српским владарем овај би био вољан да му као испомоћ упути онолико војске колико је византијски император тражио. Уколико би се, пак, цар Ромеја сврстао против владара Србије, овај се надао да може да убеди Орхана, цара Турака (Orchan Imperator de Turchi), иначе зета византијског василевса, да пошаље своју војску против њега, дакле, византијског цара и Ђеновљана. Узвишени дужд Дандоло се захвалио цару Рашке на љубазним и прикладним речима, и српском емисару је уручен драгоцен поклон.[15]

Наравно, у овом кратком одељку реч је о српском цару Стефану Душану (1331-1355). Извесне недоумице може да изазове термин Russia – уместо уобичајеног Rassia,[16] како ће у даљем тексту

[12] О значају венецијанских хроника за историју односа Венеције и византијског света в. F. Thiriet, *Les chroniques vénitiennes de la Marcienne et leur importance pour l'histoire de la Romanie gréco-vénitienne*, Mélanges de l'Ecole Française de Rome 66 (1954) 266-272.

[13] Chrysostomides, *Caroldo*, 123-182.

[14] Гюзелев, *Извори*, № 83, p. 9.

[15] Гюзелев, *Извори*, № 83, p. 9.

[16] М. Динић, *О називима средњовековне српске државе – Склавонија, Србија, Рашка*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 32 (1966) 26-34 /=*Српске*

Каролдо и означити српску државу – за Рашку. Међутим, историјске чињенице, садржај предлога који је изнет у Венецији, удаљеност руских земаља, као и њихов положај, односно податак да су оновремени московски велики кнезови Иван I Данилович Калита (1325-1341) и Симеон Иванович Горди (1341-1353) тек почели да се ослобађају некадашње изразите татарске превласти, недвосмислено казују да је једино могло бити говора о предлогу српског владара Стефана Душана.[17]

Византијски цар који се помиње у наведеном одељку је Јован VI Кантакузин (1347-1354), а млетачки дужд Андрија Дандоло (1343-1354).[18] Такође је добро познато да је османски владар Орхан (1326-1362) био зет византијског цара Јована VI Кантакузина. Ова занимљива епизода из списа Ђан Ђакома Каролда баца нову светлост на замршене односе у петоуглу Венеција – Србија – Византија – Османлије – Бугарска на самом почетку друге половине XIV века.

Добро је познато да је византијски василевс Јован VI Кантакузин 1351. године покушао да приволи бугарског цара Јована Александра (1331-1371) да финансијски помогне издржавање ромејске флоте која би спречавала прелазак исламских ратника преко теснаца Хелеспонта (Дарданела) у Тракију.[19] С друге стране, из дела византијског историчара Нићифора Григоре сазнајемо да је 1351. године једно изасланство цара Стефана Душана путовало на двор османског емира Орхана. Међутим, заробивши турске емисаре који су путовали у Србију, Византинци су осујетили евентуално савезништво Срба и Османлија.[20]

Такође је добро познато да су 1352. године, када је почео нови грађански рат у Византији, Срби и Бугари пристали уз младог цара Јована V Палеолога (1341-1391), а против старог цара Јована

земље у Средњем веку. Историјско-географске студије, приредио С. Ћирковић, Београд 1978, 33-43/.

[17] Гюзелев, *Извори*, 229 н. 18.

[18] Nicol, *Byzantium and Venice*, 265 et passim.

[19] Подробније о томе в. Р. Радић, *О покушају Јована VI Кантакузина да склопи антитурски савез са Србима и Бугарима (Прилог историји менталитета јужнословенских народа у средњем веку)*, Лесковачки зборник 37 (1997) 9-16 (= *Из Цариграда у српске земље: студије из византијске и српске историје*, Београд 2003, 51-59).

[20] *Византијски извори за историју народа Југославије*, том VI, Београд 1986, 278-280 (Б. Ферјанчић).

VI Кантакузина који се ослонио на турску помоћ.[21] Реч је била о веома испреплетеним односима неколико држава међу којима су се у тим смутним временима ковала и раскидала савезништва.

С друге стране, познато је да су Србија и Венеција биле у веома тесним односима две године раније, дакле 1350, када је Стефан Душан покушао да од Млетака добије помоћ на мору како би могао да освоји византијску престоницу. Међутим, јадранска република за такав подухват једноставно није имала рачуна, па негативан одговор млетачког сената није представљао нешто неочекивано.[22]

Када се све изнесено има у виду, епизода коју је забележио Ђан Ђакомо Каролдо добија на значају и сведочи о веома интензивној дипломатској активности српске државе у раним педесетим годинама XIV столећа. То значи да преговори владара Србије и млетачког дужда нису престали ни после учтивог одбијања Венеције да флотом помогне Стефана Душана против византијског цара.

У наведеном одељку Ђан Ђакомо Каролдо српског владара помиње са царском титулом. Када се говори овом питању потребно је нагласити да се "Венеција према узимању царске титуле од стране Душана односила са извесном равнодушношћу".[23] Другим речима, новоме цару није одбијала да призна титулу, али није показивала ни нарочиту ревност да га њомеословљава. У наставку ћемо видети да управо такав став заузима и млетачки историчар Ђан Ђакомо Каролдо.

Уз одељак који се односи на 1365. годину, Ђан Ђакомо Каролдо бележи да је угарски краљ – чије име не наводи – био у преговорима са дуждом. Добро свестан турске опасности која је угрожавала Византијско царство, угарски владар – реч је о Лудовику I Великом (1342-1382) – најпре је тражио од Венеције неколико опремљених галија које би он финансирао и које би помагале Византинцима. У даљем току преговора угарски краљ је одустао од првобитних планова и Млечанима саопштио да намерава да зарати против краља Србије и цара Бугарске (Re di Servia et all' Imperator di Bulgaria). Штавише, владар Угара поручио је да ће, евентуално, кренути и на цариградског императора (Imperator di Constantinopoli) у случају да овај, који је непрестано правио интриге против Лудовика I и у много чему променио своју политику, не буде поштовао њихове међусобне договоре. Због тога је угарски краљ желео да му Млечани ставе на располагање бродове, а за узврат он је био вољан да плати ту услугу.[24]

У овом случају реч је о бугарском цару Јовану Александру, српском цару Стефану Урошу (1355-1371) и византијском цару Јовану V Палеологу. Овога пута Ђан Ђакомо Каролдо за владара Србије бележи да је краљ, док је уз његовог оца Стефана Душана навео титулу цара. Као што је већ речено, Млечани су се према царској титули српског владара односили прилично равнодушно називајући Душана и Уроша час царевима час краљевима, или чак у исто време царевима и краљевима.[25]

На писмо угарског краља, продужава своје казивање млетачки историчар, Венеција је одговорила да има свој договор са цариградским царем, уговоре које су потписани и потврђени заклетвама. Уз то, краљ Рашке или Србије био је венецијански грађанин (et che il Re di Rassia over di Servia era cittadin veneto) с којим су имали уговор и обавезу да се према њему опходе пријатељски. Осим тога, Венеција је имала мировни уговор и са царем Бугара, у чијој држави су млетачки трговци живели и трговали у потпуној сигурности. Следствено томе, поручивали су Млечани, нека његово величанство, дакле, угарски краљ, опрости републици што неће да се меша у размирице које постоје како између њега и цариградског цара и других владара тако и међу самим тим владарима. У том случају би Турчин могао да искористи прилику да увећа своју војну снагу и да је распрострe по Европи, а то је очигледна опасност за хришћанство.[26] Добро је познато да је почетком педесетих година XIV века Венеција заиста имала добре односе и уговоре са Византијом,[27]

[21] Р. Радић, *Време Јована V Палеолога (1332-1391)*, Београд 1993, 209-247 (у даљем тексту: Радић, *Време Јована V*).
[22] Радић, *Време Јована V*, 187-188 (са навођењем одговарајућих извора и релевантне литературе).
[23] М. Динић, *Душанова царска титула у очима савременика*, Зборник у част шесте стогодишњице законика цара Душана, I, Београд 1951, 111-112 /=*Из српске историје Средњега века*, приредили С. Ћирковић и В. Ђокић, Београд 2003, 207-208/.

[24] Гюзелев, *Извори*, № 83, р. 10.
[25] В. н. 23.
[26] Гюзелев, *Извори*, № 83, р. 10-11.
[27] Nicol, *Byzantium and Venice*, 269.

Србијом[28] и Бугарском,[29] док је одлуком млетачког сената од 25. маја 1350. године Стефану Душану и његовој супрузи Јелени, као и њиховим наследницима, додељено право грађана Венеције.[30]

У наставку Ђан Ђакомо Каролдо приповеда о томе да је Венеција склопила уговор са угарским краљем, а затим казује о његовим огромним амбицијама како је желео да влада Италијом, да заузме Напуљско краљевство, да покрене рат против цара Бугара и деспота Србије (fece guerra all' Imperator di Bulgari, et al Despoto di Servia).[31] Венецијански историчар на овом месту Стефана Уроша назива деспотом, а не краљем како је поступио само неколико редова раније. Разложно је претпоставити да је овде реч о својеврсној реминисценцији на државу српских деспота у периоду од 1402. до 1459. године. Јер, подсетимо се, Ђан Ђакомо Каролдо је своју историју писао у трећој деценији XVI века, дакле седамдесет година после пропасти српске средњовековне државе.

Подаци које венецијански писац Ђан Ђакомо Каролдо у свом историјском спису доноси о српској историји педесетих и шездесетих година XIV века унеколико обогаћују досадашња знања и на особит начин се уклапају у податке осталих извора који говоре о веома сложеним односима између Венеције, Бугарске, Византије, Србије и Угарске у наведеном периоду.

[*Новопазарски зборник 27 (2003) 125-131*]

[28] Ћук, *Србија и Венеција*, 68-69.
[29] В. Гюзелев, *Средновековна България в светлината на нови извори*, София 1981, 174-181.
[30] Радић, *Време Јована V*, 188.
[31] Гюзелев, *Извори*, № 83, 11. Уп. Х. Димитров, *Българо-унгарски отношения през средновековието*, София 1998, 234-235; И. Божилов – В. Гюзелев, *История на средновековна България VII-XIV век*, София 1999, 604-605; П. Рокаи – З. Ђере – Т. Пал – А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 116-119.

ЗАНЕМАРЕНИ ПОДАЦИ ГРЧКИХ ИЗВОРА О БИЦИ НА КОСОВУ 15. ЈУНА 1389. ГОДИНЕ

Косовска битка спада међу оне догађаје у историји једног народа о којима савременици нису оставили много података, а који су са прохујалим временом у свести потомака постали до те мере судбоносни и велики да су попут својеврсне море притискивали потоње нараштаје. На тај начин је у народној свести чувени сукоб био и остао средишњи догађај читаве српске историје, стекавши жалосну али и горду славу највећег пораза у којем су Срби изгубили своју самосталност, иако се данас мора основано сумњати да су уопште и доживели војнички пораз. Упознавање основних чињеница о српско-турском судару на Косову пољу у знатној мери отежава веома мели број савремених вести с једне, а и врло рани постанак легенде, већ у првим деценијама после битке, са друге стране.[1] Српских извора из времена битке у правом смислу речи заправо и нема, а чак и из најранијих слојева косовске легенде немогуће је издвојити поуздано историјско језгро. Код Турака се, на другој страни, такође врло брзо створило предање које се у опису главних момената битке знатно разликује од српског. Битка је имала одјека и код народа који нису били непосредно умешани у сукоб између двеју зараћених страна 1389. године.[2] Овом приликом задржали бисмо се на вестима византијских односно поствизантијских грчких извора о бици на Косову. Биће речи о два извора писана грчким језиком који су већ прилично дуго присутни и познати у историографији, а чија обавештења о судару Срба и Турака на дан светог Вида 1389. године нису коришћена у досадашњим истраживањима. Потребно је да се напомене да се ради о изворима који нису савремени знаменитом догађају. Први од њих, Јањинска хроника, настао је, додуше, пре пада Цариграда, али у областима које су се већ налазиле под османлијском влашћу. Други – Хроника о турским султанима, датује се у крај

[1] С. Ћирковић, *Допуне и објашњења: С. Новаковић, Срби и Турци XIV и XV века. Историјске студије о првим борбама са најездом турском пре и после боја на Косову*, Београд 1960, 3, 453.
[2] Преглед извора и литературе о бици на Косову до 1960. године дао је Ћирковић, нав. дело, 470.

XVI века и по својој концепцији увелико је одраз новог времена у балканској историји. Треба рећи да вести ова два извора не доносе ништа особито ново о Косовској бици, те не могу да се означе као сензационалне. Ипак, као што је одавно речено,[3] пошто је број извора о бици на Косову болно незнатан, мора посебно да се пази на сваки траг било каквог помена о сукобу, поготово ако је савремен и ако је занимљив за схватање тог значајног догађаја.

О вестима грчких извора за Косовску битку први је писао, опширно и зналачки, наш угледни историчар Никола Радојчић пре скоро шездесет година.[4] Потребно је да се нагласи да се расправљање о сукобу Срба и Турака 1389. године, углавном, одвијало унутар југословенске историографије. Уз напомену да о кратким летописним белешкама и Јераковој хроници неће посебно расправљати,[5] пошто њихова обавештења није сматрао за особито важна, Н. Радојчић је подробно анализирао вести које о бици на Косову саопштавају тројица нзјзначајнијих позновизантијских историчара – Георгије Сфранцис, Дука и Лаоник Халкокондил. Закључио је да су најкраће и најзбуњеније вести Георгија Сфранциса, изрекавши оштар суд о томе да је у његовом делу не само све помешано, већ има и знакова подлог умиљавања понизне раје турском султану, новом господару.[6] У време када је писао своју расправу Н. Радојчић није знао да постоје две верзије Сфранцисовог дела,[7] и да се вест о Косовској бици налази само у Chronicon Maius Псеудо-Сфранциса,[8] каснијој и не увек поузданој преради. На основу обавештења које саопштава Дука, Н. Радојчић је сматрао да је тај позновизантијски историчар знао више и тачније, иако није навео где се битка одиграла, а Лазара је назвао краљем и сином краља Стефана.[9] О бици је писао сасвим према српском схватању, па је његов текст пун одушевљења за српску и хришћанску ствар, а нарочито за Милошево дело. Будући да је Дукина историја рано преведена на италијански и латински, подвиг Милоша Обилића је са високим похвалама ушао у светску историографију. Концепција Лаоника Халкокондила је потпуно другачија и у односу на дотадашњу византијску историографију негованy столећима сасвим нова, будући да се у средишту његове историје не налази царство Ромеја, већ незадрживо ширење све моћније османлијске државе.[10] Н. Радојчић је чак сматрао да је прва књига која се завршава управо излагањем о Косовској бици и у којој се налази обиље вести о српској историји, замишљена као засебна целина.[11] Халкокондилу је било познато да се битка одиграла код Приштине, али о току самог судара две војске не говори, већ се задржава на доношењу хришћанске и турске верзије о смрти султана Мурата I. Код Турака се говорило како је султан после победе гонио Србе по бојном пољу и тада се један српски пешак окренуо и убио га копљем.[12]

[3] Н. Радојчић, *Један превиђен грчки спомен Косовске битке?* Гласник Скопског научног друштва 11 (1932) 61.

[4] Н. Радојчић, *Грчки извори за Косовску битку*, Гласник Скопског научног друштва 7-8 (1930) 163-175. Ову расправу, у сажетом облику и без напомена, објавио је Н. Радојчић на немачком језику: *Die griechischen Quellen zur Schlacht am Kosovo Polje*, Byzantion 6 (1931) 241-246.

[5] Радојчић, *Грчки извори*, 172. У оцени Јеракове хронике о турском царству наш познати историчар није био склон еуфемизирању, већ је уз њу ставио придев – бедна. Ради се о компилацији незнатне вредности, о римованој политичкој историји османлијске државе у 734 стиха која описује време од 1300. до 1461, и која је инкрустирана традицијом лишеном било какве историјске основе. Настала је у другој половини XVI века, а за њеног аутора Јерака се зна да је живео у Цариграду и да је око 1590. био велики логотет цркве. Хронику је издао K. Satas, Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη, I, Венеција 1872, 245-268. Нешто више података о Јераковом делу даје G. Moravcsik, *Zur Quellenfrage des historischen Gedichtes von Hierax*, Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher, 10 (1933) 413-416. Н. Радојчић ипак истиче кључно место Јеракове хронике, што се тиче Косовске битке, у коме се каже да је султана Мурата убио један Лазарев слуга необичног имена – Ἰνδεριάτης.

[6] Радојчић, *Грчки извори*, 167.

[7] У најновијем издању, приређеном пре двадесетак година, у истој књизи објављене су обе верзије, Chronicon Minus – оригинална верзија која обухвата време од 1401. до 1477, и Chronicon Maius – доцнија проширена прерада која се односи на раздобље између 1258. и 1481. године. Cf. Georgios Sphrantzes, *Memorii 1401-1477*, ed. V. Grecu, Bucuresti 1966.

[8] Sphrantzes, 220.

[9] Ducas, *Istoria turco-byzantina (1341—1462)*, ed. V. Grecu, Bucuresti 1958, 35-39. Уп. Радојчић, *Грчки извори*, 168-169. Италијански преводилац Дукине историје обогатио је своју причу о бици на Косову неким новим појединостима. О томе в. М. Динић, *Дукин преводилац о боју на Косову*, Зборник радова Византолошког института, 8-2 (1964) 53-67.

[10] Још увек је актуелно издање које је користио Н. Радојчић: *Laonici Chalcocondylae historiarum demonstrationes*, I-II, ed. E. Darko, Budapestini 1922-1923. О Косовској бици в. I 49 1-50 21.

[11] Радојчић, *Грчки извори*, 170 сл.

[12] Уосталом и сами османлијски извори се међусобно разликују у опису смрти Мурата I. Неки турски писци – желећи да истакну победу ислама и у овом сукобу са неверницима - истичу да је султан убијен на превару, пошто је битка већ била

Грци, међутим, имају другачију причу, према којој се племенити муж Милош, кога Халкокондил нештедимице обасипа најгиздавијим похвалама, одлучио да изврши дело најлепше од свих учињених. Н. Радојчић је закључио, са разлогом, али не и без извесне патетике, да је код Лаоника Халкокондила српски понос постао и грчки, јер су оба народна осећања прожета вишом целином – хришћанством и човечношћу.[13] Пошто је његово дело још пре Дукине историје објављено како на латинском тако и на грчком језику, по својој научној вредности и уметничком савршенству овај најбољи грчки извор о бици на Косову веома рано је прихваћен у великом делу светске историографије. После тројице истакнутих позновизантијских историчара међу изворима који су писани грчким језиком нестало је историјских дела шире концепције и јачег замаха. Са пуно разлога Н. Радојчић налази да је главно врело обавештења грчким изворима о Косовској бици била богата и разуђена традиција која се веома брзо образовала. По његовом мишљењу хришћанска традиција се чувала на Светој Гори, где је кнез Лазар био најомиљенији српски владар.[14] Очигледно је да су у средишту занимања писаца грчких извора били Муратова погибија, која је оставила најдубљи утисак, Лазарева смрт, а такође и јединствен подвиг Милоша Обилића, достојан највећег поштовања. Н. Радојчић је с правом упозорио да је велика хришћанска несрећа у судару са заједничким непријатељем изменила однос византијских писаца према Србима, ослободила их вековне мржње и испунила духом хришћанске и просвећене заједнице.[15] Добро је познат презрив став са којим су Византинци, као представници једне рафиниране и надмоћне цивилизације гледали на своје суседе сматрајући их варварима. Заједничка опасност од Турака, опасност која је претећи нарастала, удружена са укорењеним неверовањем у могућност помоћи са Запада, довела је до промене у односу на најближе хришћанске народе. У том погледу, сматрао је Н. Радојчић, изузетак је представљао једино Димитрије Кидон, један од најистакнутијих византијских интелектуалаца друге половине XIV века, који је као одушевљени присталица Запада одбијао све планове о савезу са Србима и Бугарима.[16] Стиче се утисак да је наш заслужни историчар у оценама о овој промени става византијских писаца ипак био исувише оштар и на известан начин превише осећајан.

добијена. Уочи битке Мурат је наводно дао завет Алаху да ће жртвовати живот за спасење правоверне војске и победу ислама, те је стога било важно да се, како би се завет испунио, најпре победе хришћани па да тек онда погине султан. Навешћемо само неколико радова који се односе на турске односно оријенталне изворе за битку на Косову: А. Олесницки, *Турски извори о Косовском боју*, Гласник Скопског научног друштва 14 (1934) 59-95; Г. Елезовић, *Бој на Косову 1389 год. у историји Мула Мехмеда Нешрије*, Браство, 31 (1940) 1-77; Ф. Бајрактаревић, *Један савремени персиски извор о бици на Косову*, Prilozi za orijentalnu filologiju 3-4 (1952-1953) 5-21; S. Trako, *Bitka na Kosovu 1389. godine u istoriji Idrisa Bitlisija*, Prilozi za orijentalnu filologiju 14-15 (1964-1965) 329-351.

[13] Радојчић, *Грчки извори*, 171.

[14] *Исто*, 173.

[15] *Исто*, 174.

У даљем трагању за подацима грчких извора о Косовској бици угледни белгијски византолог Анри Грегоар донео је податке једног византијског текста који Н. Радојчић није навео у својој расправи.[17] Речје о делу алфабетског канона Максима Мазариса, писца друге половине XIV и почетка XV столећа, чији један стих, по Грегоаровом мишљењу, представља помало замагљену, али ипак довољно одређену алузију на Косовску битку. Белгијски византолог је претходно исправио текст управо тог стиха, те би тако преиначен стих говорио о томе како је Србин у својој патњи заједно упропастио непријатеља.[18] То би уједно био и први помен славног српског пораза на Косову, закључио је А. Грегоар, који је на основу тумачења других стихова канона датовао настанак Мазарисовог списа у јесен 1390. године. Ускоро је уследила нека врста одговора Н. Радојчића који је указао да у погледу наведеног текста постоје извесне недоумице које унеколико стављају под сумњу предлоге А. Грегоара, те тако и поткопавају његове закључке.[19] Пре свега, нагласио је наш истраживач, уопште није поуздано утврђено да је Максим Мазарис творац споменутих стихова, на чему је А. Грегоар упорно истрајавао.[20] Упркос изнесеним сумњама, Н. Радојчић је великодушно до-

[16] *Исто*, 166-167.

[17] H. Grégoire, *L'opinion byzantine et la bataille de Kossovo*, Byzantion, 6 (1931) 247-251.

[18] *Ibid.* 250.

[19] Радојчић, *Један превиђен грчки спомен Косовске битке*, 61-63.

[20] *Исто*, 61. Издавач поменутог канона С. Ламброс је оставио могућност да је аутор Теодор Продром, чувени писац XII столећа. Канон је објављен у часопису Byzantinische Zeitschrift 5 (1896) 63-73.

зволио могућност да се ипак ради о алузији на Косовску битку и разборито упозорио да се споменути стихови никако не могу заобићи када се буде говорило о српско-турском сукобу 1389. године.[21]

Да је Н. Радојчић преоштро судио о Димитрију Кидону као јединoм међу византијским писцима тога времена који ни у доба нарастајуће османлијске опасности није заборављао надмен и разметљив став својих претходника и одбијао сваку помисао о савезу са једноверним суседима Србима и Бугарима, истовремено истрајно тражећи помоћ на Западу, показало је издавање обимне преписке чувеног византијског угледника, које нам је донело и његове вести о Косовској бици.[22] Ставови Димитрија Кидона су пре свега били политички, а он је дуго гајио наду да ће помоћ стићи ипак са хришћанског римокатоличког запада, не верујући да су Срби и Бугари кадри да се супротставе Турцима.[23] Сима Ћирковић је посветио један кратак али врло садржајан и значајан рад одломцима писама у којима познати државник и беседник говори о судару Срба и Турака 1389. године.[24] Ради се о два писма упућена Манојлу II Палеологу који је између 1387. године и почетка пролећа 1390. године као изгнаник боравио на острву Лемносу.[25] Док се једно од писама сасвим поуздано односи на Косовску битку, код другог су постојале извесне недоумице. Тако је издавач преписке Димитрија Кидона, Р. Ленерц, био склон да верује да се вести из другог писма односе заправо на битку код Билеће августа 1388. године.[26] Међутим, С. Ћирковић је показао, веома разложно и убедљиво, да се наведени одломак ипак односи на Косовску битку, па је следствено томе писмо и датовао у јули 1389. године, дакле у време непосредно после битке.[27] Ова два

[21] Радојчић, *Један превиђен грчки спомен Косовске битке*, 63.
[22] *Démétrius Cydonès. Correspondance I-II* (Studi e Testi 186, 208) ed. R. Loenertz, Città del Vaticano 1956-1960.
[23] Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 137-139 истиче да је безуспешни одлазак Јована V Палеолога (1341-1391) на Запад утицао да Димитрије Кидон, који је путовао са василевсом, промени став према Србима и Бугарима, па је већ у лето 1371. био склон да прихвати српске понуде за савез против заједничког непријатеља – Турака.
[24] С. Ћирковић, *Димитрије Кидон о Косовском боју*, Зборник радова Византолошког института 13 (1971) 213-219.
[25] И. Ђурић, *Сумрак Византије (Време Јована VIII Палеолога 1392-1448)*, Београд 1984, 25 н. 28.
[26] R. Loenertz, *Démétrius Cydonès. Correspondance II*, 352-353, No. 398.
[27] Ћирковић, *Димитрије Кидон*, 218.

одломка из писама Димитрија Кидона представљају једине савремене византијске вести о Косовској бици. Подаци које доносе не садрже нове појединости о самом сукобу, али су веома занимљиви јер преносе опште расположење и мишљење у време битке. Пред сукоб је преовладавало уверење да Срби нису били равноправан противник Турцима, али је потом међу савременицима, дубоко импресионираним Муратовом погибијом, постојало чврсто убеђење да су на Косову Османлије поражене. У исто време писма Димитрија Кидона одсликавају и суморно расположење цариградске средине забринуте сазнањем, непријатним а очигледним, да Ромеји никако нису у стању да искористе неочекивану прилику коју им је пружила смрт турског султана на бојном пољу.

И, најзад, важан корак у трагању за вестима грчких извора о Косовској бици представља рад Божидара Ферјанчића посвећен вестима Кратких хроника о српској средњовековној историји.[28] У време када је Н. Радојчић писао своју расправу није постојало ни прво издање такозваних Кратких хроника.[29] Однедавно, међутим, располажемо са новим узорним издањем у које су ушле и многобројне до сада непознате хронике.[30] Подаци о бици на Косову сачувани су у групи такозваних хроника турских освајања, и у њима се углавном истиче да је Мурат погинуо у сукобу са Лазаром.[31] У појединима се чак наводи да је сам Лазар на превару убио султана. Издваја се само једна хроника настала под утицајем српских летописа у којој је забележено да је османлијског владара убио Милош Обилић.[32] Што се тиче извора који су послужили као предложак састављачима Кратких хроника, Б. Ферјанчић је закључио да, осим у једном случају, оне не почивају на српским летописима. Упадљива подударност њихових вести са причом о бици која је записана код Псеудо-Сфранциса, допушта претпоставку да су оба извора настала

[28] Б. Ферјанчић, *Вести Кратких хроника о српској средњовековној историји*, Глас Српске академије наука и уметности, CCCXXXVIII, Одељење историјских наука, књ. 3, Београд 1983, 145-172.
[29] С. Ламброс - К. Амандос, Βραχέα χρονικά, Атина 1932.
[30] P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken I, II, III*, Wien 1975, 1977, 1979.
[31] На вести Кратких хроника о Косовској бици указао је својевремено и Ђурић, *Сумрак Византије*, 31.
[32] Schreiner, *Kleinchroniken I*, 561 Nos 8, 9, 10. Ова хроника се датује у 1624. годину, а издавач сматра да је настала негде у околини Скопља. Cf. *Ibid*, 558-560.

на основу неког заједничког источника који је забележио догађаје под утицајем турске традиције.[33]

Сажет, те стога донекле и поједностављен, преглед резултата до којих се дошло у проучавању грчких извора о бици на Косову током последњих неколико деценија помало немилосрдно у први план намеће помисао да подаци садржани у њима, уосталом као и подаци сачувани у осталим изворима различитог порекла и карактера, ни издалека не саопштавају онолико колико бисмо можда очекивали, а поготово онолико колико бисмо заиста прижељкивали. Као што смо већ наговестили на почетку овог рада, поменутим изворима желимо да придружимо још два, Јањинску хронику и Хронику о турским султанима, који до сада, бар колико је нама познато, уопште нису били консултовани приликом расправљања о Косовској бици.

Један усамљени податак о бици на Косову налази се у Јањинској хроници, локалном извору који је настао у првим деценијама XV столећа. Непознати састављач овог списа углавном описује догађаје који се тичу историје града Јањине, односно, шире узевши, подручја Епира, у раздобљу између 1341. и 1400. године. Реч је о врло познатом извору који је, почев од 1821, доживео десетак издања, а најновије је приредио грчки научник Л. Врanусис 1965. године.[34] Занимљиво је да је и наша научна јавност још пре више од сто двадесет година упозната са Јањинском хроником, будући да је Ј. Аврамовић издао овај извор, снабдевши га истовремено и српским преводом.[35] Текст хронике сачуван је у две верзије, ученој, на коју се односе сва досадашња издања, и народној коју је први пут обелоданио Л. Врanусис објављујући их упоредо. Пошто се народна верзија завршава смрћу деспота Томе Прељубовића, познатог господара Јањине, дакле са 1384. годином, у њој нема помена битке на Косову. Међутим, знаменити сукоб српске и турске

[33] Ферјанчић, *Вести*, 156-158.

[34] Л. Врanусис, Τὸ Χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων κατ ἀνέκδοτου δημώδη ἐπιτομὴν' Επετηρὶς τοῦ μεσαιωνικοῦ ἀρχείου, 12 (1962) 57 - 115, Атина 1965. За остала издања в. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*, Berlin 1958², 352.

[35] Ј. Аврамовић, Ἱστορικὸν Κομνήνου μοναχοῦ καὶ Πρόκλου μοναχου περὶ διαφόρων δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου και τοῦ τυράννου Θωμᾶ τοῦ δεσπότου καὶ Κομνήνου τοῦ Πρελούμπου, Гласник Друштва српске словесности 14 (1862) 233-275.

војске је нашао одјека у такозваној ученој верзији Јањинске хронике.

У средишту занимања непознатог писца, као што смо већ упозорили, налазио се град Јањина и његова околина. Зато аутор веома ретко доноси вести о другим догађајима. Један од таквих изузетака је и помен битке на Косову, сведен до ступња штурости и преточен у само једну реченицу, који писац саопштава сасвим узгред. Наиме, говорећи о збивањима из 1389. анонимни хроничар је, правећи својеврстан екскурс забележио да је те године посечен односно заклан емир и Лазар, месеца јуна (Καὶ τῷ αὐτῶ ἔτει ἐσφάγη ὁ ἀμιρὰς καὶ ὁ Λάζαρος μηνὶ Ἰουνίῳ).[36] Премда прилично уопштена и крајње сажета, ова вест недвосмислено и јасно изражава чињеницу која је оставила најјачи утисак не само на савременике него и на нешто млађа поколења. Ради се заправо о томе да је више од самог исхода битке, који се овде уопште и не помиње, одјекнула вест о погибији оба владара. Спомињући погибију турског султана и српског кнеза писац хронике је употребио глагол σφάζω, што одређено указује на који су начин обојица страдали. То би истовремено говорило да је српска народна традиција о начину на који су Мурат и Лазар погинули заснована на историјским чињеницама. Узгред, и један западни извор на сличан начин региструје Косовску битку. Реч је о шпанском изасланику Рују Гонзалесу Клавиху, иначе угледнику на двору Хенрија III, краља Кастиље (1390-1406), који је путовао у Самарканд код монголског владара Тамерлана (1370-1405). То путовање је обављено између 1403. и 1406. године, а у његовом опису помиње се и Косовска битка. Пишући о султану Бајазиту I, шпански великодостојник помиње његовог оца Мурата за кога вели да је био добар човек, а убио га је један хришћански гроф Лазаро. Поразио га је на бојном пољу ударом копља које му је прошло кроз груди и изашло кроз леђа. После је Бајазит осветио свога оца и грофа Лазара убио сопственом руком.[37] Очигледно је да је и овде у средишту приче погибија двојице владара.

Далеко подробнија сведочанства о догађајима који су претходили чувеном сукобу српске и турске војске, а нарочито о поги-

[36] Врanусис, Χρονικὸν, 97.

[37] Руи Гонсалес де Клавихо, *Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406)*, Перевод со староиспанского, перевод, предисловие и комментарий И. С. Мироковой, Москва 1990, 69.

бији Мурата I, мада не и о току и исходу саме битке, сачувана су у такозваној Хроници о турским султанима, веома драгоценом извору који је први пут у целини објавио грчки научник Г. Зорас у Атини 1958. године, дакле тек пре тридесет година.[38] Из пуно разлога сматра се да је у првобитној верзији ово дело обухватало време од Османа I (1288-1326) до самог краја владе Селима I (1512-1520), дакле раздобље између 1289. и 1519. године, како истиче издавач.[39] Сачуван је, међутим, само део Хронике од средине владе Мурата I (1359-1389) до почетка владавине Селима I, односно од 1373. до 1513. године.[40] Хроника о турским султанима је дело писца чија је личност још увек у приличној мери загонетна, те се његова биографија, веома замагљена и пуна непознаница, може васпоставити само у главним обрисима. По свој прилици ради се о Грку који је део живота провео у земљама под османском влашћу, можда баш у Цариграду, а извесно време је боравио и у областима потчињеним Венецији. Изгледа да није био особито учен, али је свакако поседовао сасвим солидно енциклопедијско образовање и одлично је познавао италијански језик.[41] Хроника о турским султанима писана је народним грчким језиком, а одликују је богат речник и употреба врло ретких речи, с једне, и обилато коришћење туђица, превасходно италијанских и знатно мање турских, с друге стране.[42] У средишту занимања анонимног аутора, чије деловање припада XVI столећу, првенствено се налази историја османске државе, без сумње једне од највећих сила ондашњег света.

Међу истраживачима постоје извесна размимоилажења око појединих питања која се тичу Хронике о турским султанима. Тако Г. Зорас који је извор публиковао, сматра да је настао после 1513, а свакако пре 1532. године и да је његов сгстављач као предложак непосредно користио дела Лаоника Халкокондила, Леонарда са Хиоса

[38] Г. Зорас, Χρονικὸν περὶ τῶν τούρκων σουλτάνων (κατὰ τὸν Βαρβερινὸν κώδικα 111), Атина 1958. Претходно је Г. Зорас објавио поједине делове Хронике по разним грчким часописима. Убрзо после издавања Хронике о турским султанима читаву студију овом извору посветила је Е. Захариаду, Τὸ Χρονικὸν τῶν τούρκων σουλτάνων τοῦ Βαρβερινοῦ ἑλλην κώδικα 111) καὶ τὸ ἰταλικὸ τοῦ πρότυπο, Солун 1960.
[39] Зорас, Χρονικὸν, 17.
[40] *Исто*, 17-18.
[41] *Исто*, 309-316; Захариаду, Χρονικὸν, 16-21, 81-82.
[42] Зорас, Χρονικὸν, 318-319; Захариаду, Χρονικὸν, 74-79, 82.

и Паола Ђовија.[43] Међутим, Е. Захариаду има нешто другачије мишљење, будући да је после врло минуциозних истраживања дошла до неких сасвим нових резултата. Она се, додуше, слаже да је писац Хронике о турским султанима користио наведене изворе, али сматра да је то чинио из друге руке. Штавише, према резултатима њених истраживачких напора, Хроника о турским султанима је својеврсна самосвојна и у знатној мери независна парафраза дела Франческа Саксовина које је у Венецији доживело два издања, прво 1571, а друго, нешто измењено, 1573. године.[44] После брижљивог упоређивања текстова Е. Захариаду је утврдила зависност грчког источника од другог издања дела Франческа Сансовина и зато сматра да је Хроника о турским султанима морала да настане после 1573. године, али свакако пре почетка XVII столећа.[45] Упркос размимоилажењима која постоје у науци, уосталом у приличној мери небитних за нашу тему, оба истраживача се слажу у најважнијем – у оцени да је Хроника о турским султанима извор неспорног значаја и вредности. Њен састављач, наглашавају и Г. Зорас и Е. Захариаду, није се задовољио само механичким ексцерпирањем поменутих врела обавештења, него је своје дело знатно обогатио и вестима из других источника, међу којима су били и османлијски, што је поступак који је извору обезбедио драгоцен ступањ независности.[46]

Упоређивањем података који су о бици на Косову похрањени у историји Лаоника Халкокондила са оним што је о овом догађају записао творац Хронике о турским султанима, лако је да се уоче несумњиве сличности и тесна повезаност, што доказује да је текст знаменитог Атињанина свакако био један од предложака ау-

[43] Зорас, Χρονικὸν, 307-309, 319-321.
[44] Захариаду, Χρονικὸν, 27-49, 82. Пуни наслов првог издања овога дела је: *Gl'Annali overo le Vite deprincipi et signori della casa Othomana ne quali si leggono di tempo in tempo tutte le guerre particolarmente fatte dalla natione de' Turchi in diverse provincie del mondo contra Christiani*, Венеција 1571. Друго издање изашло је под нешто измењеним насловом: *G'Annall Turcheschi overo vite de principi della casa Othomana ne quali si discrivono di tempo in tempo tutte le guerre fatte dalla natione de' Turchi in diverse provincie del mondo con molti particolari della Morea et della case nabili dell'Albania, et dell'imperio et stato de Greci*, Венеција 1573. Будући да су нам оба издања недоступна, ради се о заиста ретким примерцима, цитирали смо према Захариаду, Χρονικὸν, 23 н. 2.
[45] Захариаду, Χρονικὸν, 49, 80.
[46] Зорас, Χρονικὸν, 319-320; Захариаду, Χρονικὸν, 82.

тору Хронике, без обзира да ли га је користио непосредно или из друге руке, преко дела Франческа Сансовина.[47] Постоје, међутим, и не мале разлике које указују, уверљиво и очигледно, да спис истакнутог позновизантијског историчара XV столећа није био и једини извор обавештења који је за Косовску битку употребио писац Хронике о турским султанима. Пошто је о односу ова два историјска извора обављено опсежно истраживање, ми ћемо упозорити само на поједине сличности и разлике.[48]

Своје казивање о збивањима која су непосредно претходила сукобу између Турака и Срба, анонимни састављач Хронике започиње тако што истиче да се Лазар, деспот Србије (ὁ Λάζαρος δεσπότης τῶν Σερβίων),[49] сазнавши да ће доћи до рата подигао и отишао у Угарску са жељом да обезбеди савезништво и помоћ осталих хришћанских господара. Забележено је да је Лазар имао једну кћерку удату за господара Молдавије, а другу за Вука који је држао области око Охрида и Касторије.[50] Тако су се, наставља писац Хронике, удружили многи хришћански господари, и пошто су се сакупили кренули су да ратују против Мурата, зауставивши се код реке Саве.[51]

[47] Зорас, Χρονικὸν, 320 истиче да је састављач Хронике о турским султанима за владавину Мурата I користио историјско дело Лаоника Халкокондила. То наглашава и S. Bastav, *Les sources d'une histoire de l'Empire Ottoman rédigée par un auteur anonyme grec (1374-1421)*, Belleten, 21, N. 81 (1957) 162-163. Ова расправа је настала још пре појаве издања Хронике о турским султанима, у време док је Г. Зорас објављивао поједине њене делове по грчким часописима.

[48] Зорас, Χρονικὸν, 321-342 упоредо доноси текстове из дела Лаоника Халкокондила и од њих зависне делове Хронике о турским султанима. Затим даје и упоредне таблице из којих лако може да се уочи на који се извор ослањао аутор Хронике. За владу Мурата I то је, од познатих извора, искључиво Лаоник Халкокондил. Уп. *Исто*, 343-345.

[49] *Исто*, 27 7-8. Када говори о Србији, а то чини неколико пута у тексту Хронике, писац редовно користи овај помало науобичајен облик генитива множине.

[50] *Исто*, 27 10-12. У коментару издавач, Г. Зорас, напомиње (*Исто*, 152) да под господарем Молдавије састављач Хронике о турским султанима подразумева заправо Ивана Шишмана (1371-1393), бугарског цара, чији је син Александар био ожењен једном од ћерки кнеза Лазара. При том се позива на податак из историјског дела Лаоника Халкокондила (*Chalc. I*, 49 7) који за Шишмана каже да је цар Миза. Опширније о Лазаревим ћеркама које су биле удате за Вука Бранковића односно Александра, сина Ивана Шишмана в. М. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара. Историска студија*, Мелбурн 1957, 19-26, 67-69.

[51] Зорас, Χρονικὸν, 27 13-15. Оваква убикација битке изазива у први мах сасвим оправдано подозрење. Међутим и Лаоник Халкокондил на овом месту, када говори

На том месту су очекивали султана који је долазио са великом војском водећи двојицу својих синова, Јакуба и Бајазита.[52] У реченици која потом следи, краткој али пуној напетости, приповедање писца Хронике достиже врхунац. „И две војске се сударише" (Καὶ ἐσμίξανε δύο φουσᾶτα)[53] – остало је записано, на начин којим добар приповедач подиже до највишег ступња радозналост и нестрпљиво ишчекивање читалаца. И тада, када би се очекивало да ће уследити опширнији опис саме битке, писац прелази, нагло и помало неочекивано, на изношење две верзије, османлијске и хришћанске, о погибији султана Мурата. И Лаоник Халкокондил, подсетимо се, доноси те две верзије о начину на који је османлијски владар изгубио живот.[54] Према првој, која је кружила међу Турцима, Мурат је са великом силом јурнуо на деспота.[55] Супротставио му се један Србин (Σέρβος), па је дошло до двобоја из којег је као победник изашао султан. Побеђени Србин је, међутим, посегавши за оружјем кришом ранио Мурата смртоносном стрелом (σαΐττα).[56] Ромеји, наравно, имају сасвим другу причу о погибији османлијског владара.[57] Кажу да је Лазар послао једног од својих људи, кога је знао као веома одважног и мужевног, у турски табор, уз обећање да ће му, уколико

о судару на Косову, помиње реку Саву (*Chalc. I*, 49 10-15), али у потпуно другачијем контексту. Он зна да се битка одиграла недалеко од Приштине, што сасвим одређено и каже. Чини се да је састављач Хронике о турским султанима податак о реци Сави преузео помало неопрезно док Приштину уопште не наводи.

[52] Зорас, Χρονικὸν, 27 15-17.

[53] *Исто*, 27 17-18.

[54] *Chalc. I*, 49-15. Уп. Радојчић, *Грчки извори*, 170-171.

[55] Зорас, Χρονικὸν, 27 18-19. Грешком, која је очигледан Lapsus calami, у рукопису се уместо Муратовог налази Бајазитово име. Издавач истиче да је посреди очигледна грешка настала из непажљивости. В. *Исто*, 152 н. 6.

[56] Зорас, Χρονικὸν, 27 20-21. Међутим, Лаоник Халкокондил нешто другачије доноси ову верзију истакавши да је султана убио копљем неки пешак док је Мурат тријумфално после победе гонио Србе по бојном пољу. Cf. *Chalc. I*, 49 18-50 2. В. Радојчић, *Грчки извори*, 170.

[57] Занимљиво је да писац Хронике користи термин Ромеји – Ρωμαῖοι (Зорас, Χρονικὸν, 27 21) док Лаоник Халкокондил каже Грци – Ἕλληνες; (*Chalc. I*, 50 2). Утисак је да под Ромејима овде треба подразумевати Цариграђане, што би на неки начин била и посредна потврда претпоставке да је писац Хронике о турским султанима потицао из престонице на Босфору. За та и слична питања веома је инструктивна расправа: И. Ђурић, *Ромејски говор и језик Константина VII Порфирогенита*, Зборник радова Византолошког института 24-25 (1986) 109-137.

убије султана, даривати део својих области.[58] Пошто се овај сагласио, учинили су то на такав начин да је његовом одласку из српског логора, ради што веће уверљивости, дат привид бекства. Изгледало је, наиме, да је српски пребег тобоже дошао да поздрави Мурата и да му се поклони.[59]

За разлику од Лаоника Халкокондила који за овог пребега каже да се звао Милош, тачније речено Милоин (Μηλόην),[60] аутор Хронике о турским султанима истиче да се звао Михалис (Μιχάλης).[61] Није лако одгонетнути како је писар дошао до овог имена и зашто је на неки начин исказао неповерење у обавештеност Лаоника Халкокондила. Када је доспео у османлијски табор и када га је султан видео, лепог, наочитог и фино обученог човека, наредио је својим људима да га пропусте да приђе ближе, да поразговарају и да целива Муратову руку. Међутим, приближивши се Мурату, тобожњи пребег је извадио бодеж (τὸ πουνιάλο), који је држао скривен и, сагласно договору са Лазаром, усмртио султана.[62] Тада су Муратови људи, чауши и капиџије (κιαούσηδες καὶ καπικῆδες), како је забележио писац Хронике, дограбили убицу свог владара и исекли га на комаде.[63]

За разлику од Лаоника Халкокондила, непознати аутор Хронике о турским султанима додаје да су од тог времена Турци увели пропис према којем су султанови људи држали за обе руке сваког изасланика који је прилазио османлијском владару да му целива руку.[64] Осим тога, саопштава и један податак, за нас посебно занимљив, који се не среће у историјском делу знаменитог Атињанина, а који се односи на број учесника у бици на Косову. Аутор Хронике о турским султанима истиче како се прича да је тада било присутно близу сто осамдесет хиљада пешака и коњаника.[65] Наравно, за

[58] Зорас, Χρονικὸν, 27 22-25.
[59] *Исто*, 27 25-26.
[60] *Chalc I*, 50 6.
[61] Зорас, Χρονικὸν, 27 33.
[62] *Исто*, 27 26-32. По свој прилици аутор Хронике овде подразумева такозвани стилет, бодеж са кратким сечивом који је био оштар са обе стране.
[63] *Исто*, 27 32-33.
[64] *Исто*, 27 34-36. Bastav, *Les sources*, 163 сматра да овај податак из Хронике о турским султанима не одговара истини, премда су га прихватили поједини модерни истраживачи.
[65] Зорас, Χρονικὸν, 27 26-28 1.

средњовековне прилике ова застрашујућа бројка у сваком случају је претерана, пошто се процењује да је укупан број војника на обе стране морао да буде неколико пута мањи.[66] По ко зна који пут понавља се непоузданост средњовековних извора када су у питању процене броја учесника у појединим биткама. Околност да се у овом случају ради о писцу XVI века није од неког посебног значаја. Уосталом, како је исправно и врло духовито приметио М. Динић, склоност ка претеривању при одређивању бројне снаге несумњиво је утврђена за сва времена и код свих народа.[67] Тешко је да се поуздано утврди на која је начин до ове бројке дошао састављач Хронике о турским султанима. Уколико тај податак не потиче из дела Франческа Сансовина,[68] може да се претпостави да га је писац узео из неког другог извора или се његово порекло налази у богатим наслагама усмене традиције. Ову другу претпоставку на неки начин оснажује и израз употребљен уз наведену бројку – причају (λέγουσι) – уобичајен за сличне прилике. Поменута формулација, међутим, истовремено може да значи да и сам писац није био уверен у тачност изнесеног бројног податка, па се на тај начин заклонио од одговорности за веродостојност. Завршавајући опис збивања о бици на Косову, писац саопштава, слично Лаонику Халкокондилу, да је тело погинулог султана сахрањено у Бруси.[69] И, најзад, на самом крају поглавља у којем је описана владавина Мурата I веома сажето, у свега неколико реченица, дат је својеврстан портрет овог османлијског владара.[70] То је, у ствари, знатно скраћени облик чувеног описа

[66] Многобројни извори, без обзира на порекло и жанр, доносе претерано велике бројке о учесницима битке на Косову. Уп. Г. Шкриванић, *Косовска битка (15. јуна 1389)*, Цетиње 1956, 30-35. Праву јачину двеју војски могуће је само хипотетично одредити. Шкриванић, н. д., 32, 34 сматра да је Срба могло бити десет до дванаест хиљада, са савезницима петнаест до двадесет хиљада, док је Османлија било између двадесет седам и тридесет хиљада.
[67] М. Динић, *Два савременика о боју на Косову*, Глас Српске краљевске академије CLXXXII, Други разред 92, Београд 1940, 136.
[68] На жалост, као што смо већ напоменули, дело Франческа Сансовина нам није доступно.
[69] Зорас, Χρονικὸν, 28 2-3. Лаоник Халкокондил је опширнији јер каже да је Муратова утроба покопана на пољу Косову, док му је тело пренесено у Брусу где су сахрањивани османски владари. Cf. *Chalc. I*, 50 18-21. Уп. Радојчић, *Грчки извори*, 172.
[70] Зорас, Χρονικὸν, 28 4-10.

који доноси Лаоник Халкокондил,[71] а који се, свакако, не без разлога, убраја међу најлепше описе личности из ране ренесансе.[72] Каже се, између осталог, да је Мурат био горопадан, да је имао снажно тело, да је својом руком убио многе паше и бегове, да је био правичан према онима који су га поштовгли, да је волео лов и да је волео рају.[73] Да се писац Хронике о турским султанима у опису Муратове личности није само ослонио на податке Лаоника Халкокондила сведочи и вест коју доноси, о томе да је османлијски владар за живота водио тридесет седам ратова против својих непријатеља,[74] а која потиче из турских извора.[75] Постоје, такође, и извесна неслагања са обавештењима из историје позновизантијског писца. Тако анонимни аутор Хронике о турским султанима бележи да је Мурат царевао двадесет три године и да је скончао 1373. године после Христа,[76] док Лаоник Халкокондил истиче да је Мурат владао тридесет једну годину.[77] Показало се, у овом случају, да је неослањање на дело познатог византијског писца XV века имало негативне последице по веродостојност текста Хронике. Хронолошке нетачности у Хроници о турским султанима, као што је навођење 1373. као године Муратове смрти, вероватно може да се објасни утицајем неких османлијских извора који су често веома подробни, али понекад непоуздани када су у питању временске одреднице.

Два извора писана грчким језиком, Јањинска хроника и Хроника о турским султанима који су до сада, бар када је у питању Косовска битка, у историографији на неки начин били запостављени, помало неоправдано чини нам се, а на које смо желели да скренемо пажњу истраживача, осим извесних појединости не доносе суштински нове податке који би могли да унесу другачију светлост у још увек недовољно осветљене просторе нашег знања о судару Срба и Турака 1389. године. Међутим, када се ради о збивањима обавијеним тешко прозирном тамом, о којима су наша сазнања оскудна и пуна несугласица и непознаница различите врсте, као што је случај са битком на Косову, неоспорно веома значајним догађајем којем је протекло време дало печат судбоносне прекретнице и оптеретило га ипак незаслуженим баластом најзлокобнијег догађаја целокупне српске историје, вредно је забележити сваки, па и најмањи траг о њима.

[*Свети кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389-1989, Београд 1989, 237-248 /са Душаном Кораћем/*]

[71] *Chalc. I*, 50 22-52 19. Зорас, Χρονικὸν, 154 наглашава да је Муратов опис у Хроници о турским султанима у ствари сажети опис који доноси Лаоник Халкокондил.
[72] Радојчић, *Грчки извори*, 172.
[73] Bastav, *Les sources*, 163 истиче да опис Муратове нарави, дат у Хроници о турским султанима, одговара истини.
[74] Зорас, Χρονικὸν, 28 7-8.
[75] *Исто*, 153. Истоветан податак о тридесет седам ратова Мурата I налази се и код Псеудо-Сфранцеса који се такође умногоме ослањао на османлијску традицију. Cf. Sphrantzes, 220 21.
[76] Зорас, Χρονικὸν, 28 9-10. Bastav, *Les sources*, 163 упозорава да аутор Хронике о турским султанима погрешно наводи колико је година владао Мурат I.
[77] *Chalc. I*, 50 22.

ИНДЕКС

Радивој Радић

Фотографија
Горанка Матић

БЕЛЕШКА О АУТОРУ

Радивој Радић рођен је 1954. године. Дипломирао је (1980), магистрирао (1985) и докторирао (1991) на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. Боравио је на вишемесечном научном усавршавању у Атини (1985/1986) и у Центру за византијске студије Дамбартон Оукс у Вашингтону (САД), школске 1997/1998. године.

Редовни је професор Филозофског факултета у Београду и шеф Катедре и семинара за византологију. Предаје Историју Византије и на Филозофском факултету у Бања Луци, Филозофском факултету у Приштини (Косовска Митровица) и Филозофском факултету у Источном Сарајеву (Пале). Гостујући је професор на Православном богословском факултету у Београду.

Учествовао је на четрдесетак међународних научних скупова у земљи и иностранству и до сада је објавио око сто педесет научних и стручних радова у домаћим и иностраним часописима. Превасходно се бави позновизантијском историјом и везама између Византије и јужнословенских земаља у касном средњем веку, као и темама из свакодневног живота у византијском свету.

За књигу *Време Јована V Палеолога (1332-1391)* године 1993. добио је Октобарску награду града Београда за науку. За књигу *Страх у позној Византији, 1180-1453, I-II* добио је награду „Лаза Костић" на Новосадском сајму књига, награду „Светозар Милетић" за публицистику и награду Вукове задужбине за науку (2000).

Објавио је и књиге *Из Цариграда у српске земље. Студије из византијске и српске историје* (2003), *Срби пре Адама и после њега* (2003. и друго, допуњено издање 2005), *Византија: пурпур и пергамент* (2006, друго издање такође 2006, треће издање 2007), *Цариград. Приче са Босфора* (2007, друго

издање 2008), *Јован V Палеолог, византијски цар (1341-1391)* (Београд 2008), а са Мирославом Јовановићем књигу *Криза историје: српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века* (Београд 2009).

Сарадник је Енциклопедијског просопографског лексикона византијске историје и цивилизације који већ неколико година излази у Атини. Члан је редакције *Зборника радова Византолошког института*, редакције часописа *Наша прошлост* и Српског комитета за византологију.

Живи у Београду.

Аутор је „Стубова културе" од јула 1999. године.

САДРЖАЈ

I Цртице из византијске историје и књижевности

II Ситни прилози за српску историју

Радивој Радић
Византија и Србија

Уредници
Предраг Марковић
Иван Радосављевић

Опрема
Душан Шевић

Коректор
Јелена Ристић

Прелом књиге и припрема корица
„Стубови културе”, Београд

Издавач
„Стубови културе”, Београд
Градиштанска 15
011/ 2403-122; 2404-687
redakcija@stubovi.co.rs

За издавача
Весна Тешић

Штампа и повез
„АМД систем”, Београд

Тираж
1000 примерака